
ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

Kyriacos N. Demetriou, *George Grote on Plato and Athenian Democracy* [Koinon, Band 2] Frankfurt am Main, Peter Lang, 1999, σελ. xv + 310.

Most students of Hellenic antiquity think of Grote as, first and foremost, a nineteenth-century historian of Greece and, secondly, as a systematic expositor of Plato and Aristotle. Since his scholarship exercised a strong, and in some subjects, decisive influence upon the work of his successors, he has a secure place in the history of ideas about the ancient Greeks. The subtitle of the work under review «A study in classical reception» is not otiose. Demetriou has much to say about Grote's predecessors and about his legacy to later historians and philosophers. But D. also – and this is one of the many merits of his thorough study – is able to set Grote within the social, political, and philosophical contexts of his time. The diversity of Grote's undertakings is well comprehended: the historian was banker, utilitarian thinker, university governor, parliamentarian, and husband. We still can applaud a life of intellectual distinction and constant literary labour.

D. sets the scene accurately with an account of Grote's association with the philosophic radicals. The influence of the elder Mill is duly emphasized, but D. is correct in remarking that Mill was a far more dogmatic character. Grote's own hopes for radical reform became fainter in his last years, and he even conceded that a republican form of government would not necessarily be a constraint upon «the vulgar passions of a majority in a nation» (D. p. 6); but he was true to his convictions when, in the weariness of old age, he declined Gladstone's offer of a peerage with its attendant duties. I welcome D.'s insistence that Bentham's influence upon the future historian is «beyond dispute» (p. 16). The parliamentary experiences also helped Grote to form just estimates of character and motivation.

The chapter concerned with previous British historians of ancient Greece has much to say about William Mitford, who was strongly affected by the example of the French revolution in his estimate of Athenian democracy (the French military threat should also be remembered). D. has valuable remarks upon the history of Thirlwall, whose liberality of mind was an antidote to Mitford's Toryism; though Thirlwall was no radical, he respected *Altertums-wissenschaft*, and, as D. points out, his importance for nineteenth-century historical scholarship deserves to be better appreciated (p. 52, note 59). Grote admired his old schoolfellow Thirlwall, but there were fundamental differences in historical judgement – most strikingly in their estimates of the life and work of Alexander the Great.

Two chapters treat of the *History*. D. has good things to say about Grote's historiographical methods and in particular his debt to the elder Mill's *History of British India*. We are shown how utilitarian empiricism was brought to bear upon the historical scholarship of Böckh and others. Grote's critical method was exercised also in his treatment of Greek myth – D. is especially illuminating in his account of Grote's critique of Clinton's exercises in genealogical chronology. There is a sympathetic discussion of Grote's insistence upon the merit of ostracism as a restraint upon political ambition. The historian's defence of Cleon accorded well with the doctrines of philosophical radicalism; in trying to do justice to Cleon, Grote was not afraid to reject the judgement of Thucydides. D. states clearly the reasons for Grote's favourable estimate of the Athenian empire, but the recognition that there had been inexcusable cruelty towards the Melians by Athens is also made plain. For Grote the treatment of Mytilene and Skione was also «disgraceful to the humanity of Athens». Spartan discipline was antithetic to Athenian humanity, as Grote's exposition of Sparta's imperial policy, system of training, and cruelty towards the helots was designed to show. D. sums up the estimate of Athens neatly with the remark «For the friends of popular liberty and equality, the Philosophic Radicals, the Athenian democracy was a precious ally from the past». Here, indeed, was a supreme instance of «Classical Reception».

An erudite discussion of Plato and Socrates in eighteenth century Britain prefaces a chapter on aspects of Victorian Platonism. Here we meet some learned Scotsmen,, including Henry Spens (1713-87), Minister of Wemyss. D. has also worked hard to explore the, sometimes arcane, evidence for theological comparisons between Platonism and Christianity. A significant contributor to these debates was Bishop Warburton of Gloucester, who in defending revealed religion denied that there was any connexion between Platonism and Christian revelation.

Victorian Platonism is a large subject, with political and social ramifications. D. has read widely, and is particularly illuminating on J. S. Mill, who in preparation for reviewing Grote on Plato re-read the whole Platonic corpus in Greek. When Mill saw two Platos in Plato «the Sokratist and the Dogmatist», he was close to Grote's classification of the dialogues. There are also helpful discussions of the studies in Plato of the positivist Lewes and the philosopher of science Whewell. Grote's own interpretation was critical of some previous German scholarship on the dialogues. He argued for acceptance of the canon of Thrasyllus, holding that this alone reflected Plato's philosophical work; the fundamental distinction, Grote maintained, was between dialogues of search and dialogues of dogmatic exposition (*Republic* and *Phaedo* are both inquisitive and expository). Neither category left room for an esoteric philosophy, but in the constructive or expository works Plato was hieratic rather than genuinely philosophical. What Grote most admired

about Plato was his criticism of received ideas. But given a choice between Platonic political authoritarianism and Athenian democracy, the historian of Greece favoured the latter without hesitation. D. argues, to my mind satisfactorily, that Grote's praise of the searching, or negative, dialogues reflects the influence of the younger Mill's *On Liberty*, which was published when work on *Plato and the other Companions of Sokrates* was in hand.

Grote's defence of the Sophists was closely linked to his interpretation of Plato, but the defence had already been vigorous in the *History*. It was necessary to point out that even Plato was respectful of Protagoras, and Gorgias is not treated as a deceiver. The *Homo Mensura* doctrine of Protagoras, D. points out (p. 229), was politically useful to Grote, since it allows for toleration of diversity and for an individual's autonomy of mind. For Grote, Socrates also had much in common with the Sophists, especially in his use of conversational techniques; but Socrates in his method of inquiry set himself far from the educative purposes of the Sophists, since, uniquely, he advocated «the right of dissenting from King Nomos». Only in the tolerant society of Athens could Socrates have lasted as long as he did. The Socrates of the *History*, the prophet of utilitarian thought, becomes in *Plato* the Socrates of eristic disputation.

The final chapter deals with the reception of Grote's works. Here too an admirably extensive knowledge of intellectual history is revealed. D. has tracked down many reviews of the *History*, most of them highly laudatory. Richard Shilleto's is an exception, but his principal, irrelevant, objection was to Grote's republicanism. The offensive diatribe drew a defence from Grote's brother John, the Professor of Moral Philosophy at the same university. The historian, however, was criticized by some other historians for his unfavourable judgements upon Alexander the Great, who, Grote insisted, brought Greek autonomy to an end. Among the critics was Freeman, who regarded Alexander as the «pioneer of Hellenic cultivation» (p. 255). Grote himself, however, insisted that «the process of hellenising Asia – in so far as Asia was ever hellenised – which has often been ascribed to Alexander, was in reality the work of the Diadochi who came after him». The argument is developed at some length in Chapter XCIV of the *History*, with particular regard to Seleucus Nicator and his successors.

However, critics of *Plato* were not unanimous in praise; many systematizers expressed doubts concerning Grote's claim that Plato never framed a coherent philosophical system. The claim, however, enabled Grote to defend the authenticity of all dialogues listed by Thrasyllus. An interesting comment came from J. S. Mill, who took exception to the treatment of *Homo Mensura*. Things are relative not only to the believing mind, wrote Mill, but also to the matter of fact which the belief is about. Grote's view of the Sophists also provoked controversy, about both the value of Plato as a witness to their activities and the character of the activities. Gradually a

notion of Sophists as intellectual trainers and instructors – in J. B. Bury's word «professors» – prevailed. Socrates, too, was, in Grote's view, a sharpener of critical faculties, and so in the tradition of Sophistic humanism. But Socrates, unlike any of the Sophists, was a philosophical radical. There was nothing conservative about the negative *elenchus* of Socrates.

A prudent conclusion assures the reader that Grote would never have accepted the title of anti-Platonist. Grote recognised inconsistencies in Plato. The estimate of Plato contains both praise and blame; and the extent to which any of Plato's political doctrines can be regarded as utilitarian remains even now a matter of debate. D. justly protests against the assertion that Grote unconditionally admired the searching Plato and hated the constructive Plato. In the interpretative sympathy we may well see here the lasting influence of Harriet Grote, the «sentimental antidote» (D. p. 3) to the elder Mill's *analgésia*.

Three suggestions follow; they are not complaints. The American revolution was less a target of Tory historians than the French revolution. Was this because the result of the former was thought to be not radically democratic but a mixed constitution on the Polybian model? The composition of the Electoral College in Presidential elections could be seen as a brake upon democratic procedures. Secondly, it would be profitable to investigate Grote's visit to Switzerland in 1847. The journey coincided with the period in which the Swiss Diet declared the Sonderbund to be contrary to the federal pact. The politically experienced historian, then in the middle of writing the *History*, cannot have failed to draw from his perception of Swiss government lessons concerning tensions in communities, federations, and amphiktionies in archaic and classical Greece. Thirdly, those who wish to read more about Grote's atheism and his dominant contribution to the *Analysis* (and also about Bentham's reputed atheism) can turn to David Berman, *A History of Atheism in Britain from Hobbes to Russell* (London 1990) especially pp. 191-201. The book is not in D.'s bibliography of secondary sources.

This is a fine work – learned, judicious, and profound. D.'s future publications in intellectual history are eagerly awaited.

Trinity College, Dublin

G. L. HUXLEY

Theodora Antonopoulou, *The Homilies of the Emperor Leo VI* [The Medieval Mediterranean Peoples, Economies and Cultures, 400-1453, 14], Leiden - New York - Köln, Brill, 1997, σελ. 308.

Ο Λέων 5' κατά τη μακρόχρονη βασιλεία του (886-912) ανέπτυξε πλούσια και πολυσχιδή συγγραφική δραστηριότητα, χάρη στην οποία έμεινε στην ιστορία ως Λέων ο Σοφός ή ο Φιλόσοφος, προσωνυμίες που έλαβε όσο ακόμη ζούσε. Εκτός από το νομοθετικό του έργο θεωρείται συγγρα-

φέας των στρατιωτικών Τακτικών, εκκλησιαστικών ύμνων, αλλά και μιας σειράς ομιλιών, που εκφωνήθηκαν από τον ίδιο σε ορισμένες τελετές και εκκλησιαστικές εορτές στο Παλάτι ή σε ναούς. Με την ανάλυση διαφόρων προβλημάτων που σχετίζονται με τις 42 ομιλίες του Λέοντα 5^ο ασχολείται η συγγρ. στο παρόν βιβλίο, το οποίο αποτελεί μια ελαφρά βελτιωμένη έκδοση της διδακτορικής της διατριβής, που εκπόνησε υπό την εποπτεία του καθηγητή C. Mango στην Οξφόρδη (1995). Όπως λέγει η ίδια στον Πρόλογο, το τρίτο μέρος της διατριβής, που περιελάμβανε τη χειρόγραφη παράδοση των Ομιλιών, δεν το συμπεριέλαβε στην παρούσα έκδοση, γιατί αυτό θα αποτελέσει οργανικό τμήμα της κριτικής έκδοσης των Ομιλιών, την οποία ετοιμάζει.

Το βιβλίο χωρίζεται σε δύο Μέρη και συνοδεύεται από τρία Παραρτήματα (Appendices), τη Βιβλιογραφία και Πίνακα προσώπων και πραγμάτων. Το Πρώτο Μέρος, με τίτλο «The Homilies of Leo» (σσ. 3-91), διαιρείται σε έξι κεφάλαια, που αφορούν αυτές καθαυτές τις ομιλίες. Στο Α' κεφ. η συγγρ. δίνει ένα σύντομο περίγραμμα του βίου, της πολιτικής¹ και της συγγραφικής δραστηριότητας του Λέοντα 5^ο, για να διαφωτιστεί η προσωπικότητα και το πνευματικό κλίμα της εποχής. Στο Β' κεφ. γίνεται παρουσίαση των 42 Ομιλιών, της χειρόγραφης παράδοσης και των εκδόσεων μεμονωμένων ή ομάδων ομιλιών. Αναφορές στις Ομιλίες, τη σοφία και τη ρητορική ικανότητα του Λέοντα 5^ο υπάρχουν σε αρκετές σύγχρονες (όπως τον Αρέθα) και λίγο μεταγενέστερες πηγές. Με βάση τις αναφορές αυτές αλλά και στοιχεία που απορρέουν από τις ίδιες τις ομιλίες η συγγρ. εξετάζει στο Γ' κεφ. το πρόβλημα του τόπου και του χρόνου εκφώνησης των ομιλιών, του ακροατηρίου, – συνήθως ήταν μικρό, όταν επρόκειτο για λόγο που εκφωνούνταν στο Παλάτι, μεγάλο στην Αγία Σοφία ή σε άλλο ναό. Όπως παρατηρεί η συγγρ., δεν υπάρχει ποιοτική διαφορά μεταξύ των διαφόρων λόγων σε σχέση με το ακροατήριο. Ο Λέων 5^ο ήταν ο μόνος αυτοκράτορας μετά τον Μ. Κωνσταντίνο και ως τον Μανουήλ Β' Παλαιολόγο που συνέταξε και εκφώνησε ομιλίες. Τούτο οφείλεται κατά τη συγγρ. τόσο στην ευσέβεια και τα θρησκευτικά συναίσθημα του Λέοντα 5^ο όσο και στην αυτοκρατορική πολιτική ιδεο-

1. Αν και είναι σύντομο το ιστορικό περίγραμμα για τη βασιλεία του Λέοντα 5^ο, στα σχετικά με την έναρξη του βυζαντινοβουλγαρικού πολέμου το 894 (σ. 14) θα πρέπει να προστεθεί η νέα ερμηνεία που έδωσε για την αφορμή του πολέμου ο Ι. Καραγιαννόπουλος, «Οι βυζαντινο-βουλγαρικές συγκρούσεις επί Συμεών», *Βυζαντινά* 11 (1991) 23-46, ότι δεν επρόκειτο για μεταφορά του εκτελωνισμού των βουλγαρικών εμπορευμάτων από την Κωνσταντινούπολη στη Θεσσαλονίκη αλλά για αύξηση των τελωνειακών δασμών στη Θεσσαλονίκη από τους δύο εμπόρους, στην πραγματικότητα κομμερτσιάρχους, Κοσμά και Σταυράκιο. Για το θέμα αυτό βλ. τελευταία και Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα, «Τα θέματα του μακεδονικού χώρου. Το θέμα Θεσσαλονίκης», *Βυζαντινά* 19 (1998) 157-170, ιδιαίτερα 169-170. Για τις επιδιώξεις του Συμεών βλ. και Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα, *Η συνάντηση Συμεών και Νικολάου Μυστικού (Αύγουστος 913) στα πλαίσια του βυζαντινοβουλγαρικού ανταγωνισμού*, Θεσσαλονίκη 1972.

λογία, σύμφωνα με την οποία ο αυτοκράτορας ήταν υπεύθυνος για την πνευματική καθοδήγηση του λαού του. Η συγγρ. θεωρεί τέλος ότι η συλλογή των Ομιλιών σε ένα σύνολο πραγματοποιήθηκε από τον ίδιο τον Λέοντα ή υπό την εποπτεία του.

Ένα άλλο πρόβλημα που απασχόλησε τη συγγρ. είναι εκείνο της χρονολόγησης των Ομιλιών (κεφ. Δ'). Πρώτος ο J. Grosdidier de Matons χρονολόγησε τις ομιλίες στο πρώτο ήμισυ της βασιλείας του Λέοντα Σ', μεταξύ 886-899, ενώ αργότερα ο A. Schminck με βάση την τιτλοφορία και ιδιαίτερα την παρουσία του επιθέτου ευσεβής στον τίτλο του αυτοκράτορα θεώρησε ότι όλες σχεδόν οι ομιλίες συντάχθηκαν μεταξύ του 887 και των Χριστουγέννων του 888. Η συγγρ. πολύ ορθά επανεξετάζει τη χρονολόγηση των ομιλιών με βάση εσωτερικές μαρτυρίες και υπαινιγμούς ιστορικών γεγονότων, όπως λ.χ. της συμφιλίωσης των ακραίων Ιγνατιανών με την επίσημη Εκκλησία το 899 ή της συνωμοσίας εις τα Δαμιανού κ.ά. καθώς και της σχέσης ορισμένων ομιλιών μεταξύ τους, και καταλήγει στο συμπέρασμα ότι ο Λέων είχε αρχίσει να γράφει ομιλίες και πριν από την άνοδό του στον θρόνο (όπως λ.χ. τις υπ' αριθμ. 38 και 41) και συνέχισε τουλάχιστον ως το 904 (υπ' αριθμ. 29). Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το κεφ. Ε', στο οποίο η συγγρ. εντοπίζει στοιχεία της πολιτικής ιδεολογίας που εμφανίζονται κυρίως στον επίλογο των ομιλιών, όπου γίνεται επίκληση του Θεού, της Παναγίας ή κάποιου αγίου για την «επιστασία» από τον αυτοκράτορα του «περιουσίου λαού» και ποιμνίου του. Στο Στ' κεφ. η συγγρ. εξετάζει το ύφος των ομιλιών, επισημαίνει τα ρητορικά σχήματα, μεταφορές, παρομοιώσεις, συγκρίσεις και αντιθέσεις, υπερβολές, ρητορικές ερωτήσεις, υπερβατά, παρονομασίες, πολύπτωτα, αναδιπλώσεις, περιφράσεις, τον ρυθμό και καταλήγει στο συμπέρασμα ότι οι περισσότερες ομιλίες έχουν υψηλό ύφος.

Στο Δεύτερο Μέρος, *The Homilies of Leo VI and the Homiletic Tradition* (σσ. 93-260), γίνεται προσπάθεια ένταξης των Ομιλιών στην ομιλητική παράδοση του Βυζαντίου. Χωρίζεται και το μέρος αυτό σε έξι κεφάλαια. Στο Α' κεφ. η συγγρ. εξετάζει την ανάπτυξη της βυζαντινής Ομιλητικής από τον 4ο ως τον 10ο αι. με βάση τη σχετική βιβλιογραφία αλλά και προσωπικές της παρατηρήσεις από τη μελέτη σχετικών κειμένων, που της επιτρέπουν να διαφοροποιηθεί σε ορισμένες περιπτώσεις από άλλους ερευνητές. Ασχολείται με την προέλευση της Ομιλίας, από την εξήγηση της Γραφής κατά το ιουδαϊκό Σάββατο στην εξήγηση του αναγνώσματος της ημέρας στη χριστιανική λατρεία, και στην εξέλιξή της σε δογματική, ερμηνευτική, εγκωμιαστική, προτρεπτική, κατηχητική κ.ο.κ. ομιλία. Εξετάζει διαχρονικά το πρόβλημα του τόπου και χρόνου εκφώνησης των ομιλιών μέσα στη θεία λειτουργία ή τις διάφορες ακολουθίες, επισημαίνει τη δυνατότητα εκφώνησης περισσότερων της μιας ομιλιών στην ίδια περίπτωση – κυρίως κατά την πρώτη περίοδο –, καθώς και της καταγραφής των ομιλιών από στενογράφους κατά τη διάρκεια

της εκφώνησης. Το μήκος των ομιλιών, η σχέση του ομιλητή με το ακροατήριο και ο τρόπος παράδοσης των ομιλιών σε διάφορες λειτουργικές συλλογές (ομιλιάρια, πανηγυρικά, μηνολόγια) αλλά και σε συλλογές μεμονωμένων ομιλητών από τον 9ο αι. κ.ε. καθώς και μια σύγκριση με τα Ομιλιάρια της Δύσης είναι μερικά από τα θέματα που απασχολούν τη συγγρ. στο κεφάλαιο αυτό. Στη συνέχεια, στα κεφ. Β'-Δ', εξετάζει η συγγρ. τη σχέση των Ομιλιών του Λέοντα 5' με παλαιότερες ομιλίες και αγιολογικά κείμενα και τη θέση τους στην ομιλητική παράδοση. Αρχίζει με τι Ομιλίες που αναφέρονται σε ορισμένους αγίους (κεφ. Β'), λ.χ. τον άγιο Νικόλαο, τον Ιωάννη Χρυσόστομο, τον άγιο Κλήμεντα, άγιο Τρύφωνα, άγιο Δημήτριο κ.ά., ομιλίες που εκφωνήθηκαν σε διάφορες εορτές της Παναγίας (κεφ. Γ'), του Χριστού (κεφ. Δ') και εννέα ομιλίες που εκφωνήθηκαν σε ειδικές περιστάσεις, στις οποίες ο Λέων κατά μίμηση του Φωτίου εισάγει νέα στοιχεία, όπως «εκφράσεις» εκκλησιών ή και αναβιώνει τον λαϊκό επιτάφιο ή εγκωμιαστικό λόγο (κεφ. Ε'). Στο κεφ. 5' η συγγρ. συνοψίζει τα συμπεράσματα του δεύτερου μέρους. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν εκείνα που αφορούν ορισμένες προτιμήσεις του Λέοντα στις Ομιλίες του, που συνιστούν και το προσωπικό του ύφος. Σε σύγκριση με ομιλίες παλαιότερων εποχών, παρατηρεί η συγγρ., κατά τον 9ο και 10ο αι. φθάνει στο απόγειο η χρήση της ρητορικής εις βάρος του δόγματος, της εξήγησης ή της προτροπής. Σε πίνακα δίδεται κατάλογος των Ομιλιών με τις αντίστοιχες πηγές τους, όπου αυτές εντοπίζονται.

Στο Παράρτημα I η συγγρ. εξετάζει το πρόβλημα της αυθεντικότητας της Ομιλίας 42, που έχει παραδοθεί μεμονωμένα και σε μερικά χειρόγραφα αποδίδεται στον ρήτορα Γεώργιο. Στο Παράρτημα II εξετάζεται ο βυζαντινός δωδεκασύλλαβος στην Ομιλία 26, καθώς το χφ Β παρουσιάζει διαφορές στο μέτρο από την έκδοση του Ακακίου και με ορισμένες βελτιώσεις πρέπει να προτιμηθεί. Στο Παράρτημα III συνοψίζονται τα συμπεράσματα από την ανάλυση των Ομιλιών, που αποδεικνύουν την επίδραση του Φωτίου στη σύνθεση ορισμένων Ομιλιών. Ακολουθούν: Γενικός κατάλογος πηγών και κατάλογος χωρίων, η νεότερη Βιβλιογραφία και πίνακας προσώπων και πραγμάτων.

Συμπερασματικά, θα πρέπει να εξάρει κανείς τη μεθοδικότητα, με την οποία η συγγρ. εξετάζει και αναπτύσσει τα διάφορα θέματα, την ορθή και εξαντλητική χρήση των πηγών που μαρτυρούν την εξαίρετη φιλολογική της κατάρτιση, αλλά και το γεγονός ότι η μελέτη της θέτει προβλήματα για περαιτέρω έρευνα. Μια πολύτιμη συμβολή για τη γνωριμία με ένα φιλολογικό είδος που ανέπτυξε ο Λέων 5' αλλά και για το φιλολογικό κλίμα και τις τάσεις κατά τον 9ο και 10ο αι. Αναμένουμε την έκδοση των Ομιλιών αυτών!

Henry Maguire (ed.), *Byzantine Court Culture from 829 to 1204* [Dumbarton Oaks Research Library and Collection], Washington, D.C. 1997, σελ. 264.

Σαραντατέσσερα χρόνια ύστερα από το πρώτο Συμπόσιο που οργανώθηκε στο Dumbarton Oaks το 1950 με θέμα «Ο αυτοκράτορας και το Παλάτι», τον Απρίλιο του 1994 πραγματοποιήθηκε ένα δεύτερο συμπόσιο με παρεμφερές θέμα και τίτλο «Ο πολιτισμός της βυζαντινής αυλής από το 829 ως το 1204». Αφορούσε συγκεκριμένη περίοδο, που θεωρείται η «χρυσή εποχή» της βυζαντινής αυλικής ζωής, αρχίζει με τον Θεόφιλο και τελειώνει με την καταστροφή της βυζαντινής αυλής το 1204 από τους Σταυροφόρους. Όπως παρατηρεί ο εκδότης H. Maguire στην Εισαγωγή, μέσα από τις δεκατέσσερις ανακοινώσεις διαφαίνεται μια μεταβολή που συντελείται σε διάφορες μορφές της ζωής στο παλάτι κατά τη διάρκεια του 11ου αι. και κυρίως επί Κομνηνών τον 12ο αι., οπότε τα υψηλά αξιώματα και οι τίτλοι απονέμονται σε γόνους μεγάλων οικογενειών και συγγενείς του αυτοκρατορικού οίκου, ενώ παρατηρείται και μια πιο χαλαρή εξάρτηση των αξιωματούχων από τον αυτοκράτορα, σε αντίθεση με την περίοδο της Μακεδονικής δυναστείας. Οι μεταβολές στην κοινωνική σύνθεση της αυλής και τη νοοτροπία που αντικατοπτρίζονται και στα έργα της αρχιτεκτονικής και μικροτεχνίας αποδεικνύουν μια συνεχή μεταβολή και ανανέωση παρόλο τον συντηρητισμό που φαινομενικά διατηρούσε η βυζαντινή αυλή.

Οι εργασίες κατανέμονται σε έξι τομείς, που αναφέρονται I. στους αυτοκρατορικούς χώρους, II. στις αυτοκρατορικές ενδυμασίες και τα λατρευτικά αντικείμενα, III. στις ανταλλαγές με ξένες αυλές, IV. στην κοινωνική σύνθεση της βυζαντινής αυλής και VI. στην τέχνη της βυζαντινής αυλής.

I. Imperial Spaces

1. George Majeska, «The Emperor in His Church: Imperial Ritual in the Church of St. Sophia» (σσ. 1-11). Ο συγγρ. επανέρχεται στο πολυσυζητημένο θέμα της «ιερότητας» του αυτοκράτορα και στο κατά πόσο αυτός ασκούσε κάποια ιερατικά καθήκοντα, αναλύοντας το τυπικό που ακολουθούσαν σε τρεις τελετές στην Αγία Σοφία και στις οποίες συμμετείχε ο αυτοκράτορας: στην τελετή της στέψης, στην πατριαρχική λειτουργία σε δεσποτικές εορτές και στην ακολουθία του Μ. Σαββάτου, κατά την οποία ο αυτοκράτορας θυμιάτιζε τα ιερά σκεύη στο θησαυροφυλάκειο του ναού. Κύριες πηγές: το *Περί βασιλείου τάξεως* του Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου και το *Ευχολόγιον της Μεγάλης Εκκλησίας*. Το κείμενο συνοδεύεται και από μια κάτοψη της Αγίας Σοφίας, οπότε είναι δυνατό στον αναγνώστη να παρακολουθήσει τη διαδρομή του αυτοκράτορα από την είσοδό του στο ναό ως τον σολέα και μετά στο μητατώριον στο

ΝΑ άκρο του ναού, αλλά και τις άλλες του κινήσεις και διαδρομές. Παρόλο που ο συγγρ. θεωρεί ότι ο αυτοκράτορας με τη στέψη του από τον πατριάρχη παίρνει το «χάρισμα» του κληρικού και συμμετέχει μαζί με τον κλήρο σε διάφορες τελετές και ακολουθίες, συμπεραίνει πως δεν μπορούμε να μιλούμε για ιερέα-βασιλέα, αλλά ίσως για ιερέα και βασιλέα. Το θέμα όμως είναι αρκετά περίπλοκο και η μέχρι τώρα έρευνα έχει αποκλείσει την ιεροσύνη από το πρόσωπο του αυτοκράτορα.

Ορισμένες παρατηρήσεις: Για τη θέση του αυτοκράτορα στον ναό της Αγίας Σοφίας είχε γράψει παλαιότερα και ο Ιερώνυμος Κοτσώνης και είχε αποκλείσει και αυτός την ιερατική ιδιότητα ή την ιδιότητα του κληρικού από τον αυτοκράτορα¹. — Η λήψη της θείας κοινωνίας από τον αυτοκράτορα με τον τρόπο των κληρικών (χωριστά τον άρτο και μετά τον οίνο) είναι ο αρχικός τρόπος θείας μετάληψης, που διατηρείται ακόμη στη θεία λειτουργία του αγίου Ιακώβου του Αδελφοθέου και ισχύει για όλους τους πιστούς. Δεν αποτελεί ένδειξη ιεροσύνης. Η ταυτόχρονη μετάληψη άρτου και οίνου για τους λαϊκούς επικράτησε για πρακτικούς λόγους. — Όσον αφορά την άσκηση της αυτοκρατορικής εξουσίας πριν από τη στέψη (σ. 2 σσμ. 6), αυτή ήταν δυνατή από τη στιγμή της αναγόρευσης, γιατί με αυτή μεταβιβαζόταν η αυτοκρατορική εξουσία και όχι με τη στέψη. Χαρακτηριστική για την περίοδο αυτή είναι η περίπτωση του Νικηφόρου Φωκά². — Δεν είναι σαφές αν το χρίσμα κατά την τελετή της στέψης εισάγεται στο Βυζάντιο μόλις τον 12ο αι. και κατά μίμηση δυτικής συνήθειας, όπως είχαν υποστηρίξει παλαιότερα ο F. E. Brightman και ο D. M. Nicol. Φαίνεται πως ήταν μια εθιμοτυπική εκκλησιαστική πράξη ενσωματωμένη στην τελετή της στέψης, που οι βυζαντινοί συγγραφείς δεν μνημονεύουν, καθώς μάλλον χρησιμοποιούν συνήθως το ρήμα αναγορεύεσθαι αόριστα και αναφέρονται στην όλη τελετή της αναγόρευσης ή και της στέψης. Πιθανότατα, π.χ. στην περίπτωση του Ιωάννη Τσιμισκή, δεν πρόκειται για μεταφορική αναφορά του «χρίσματος», εφόσον τον βάρυνε ο φόνος του προκατόχου του, και με το χρίσμα ο αυτοκράτορας εξαγνίζοταν, όπως και κάθε άνθρωπος με το χρίσμα κατά τη βάπτισή³.

2. A. R. Littlewood, «Gardens of Palaces» (σσ. 13-38, με οκτώ εικόνες από χειρόγραφα εκτός κειμένου). Πολύ λίγοι ερευνητές έχουν ασχοληθεί με τους κήπους στο Βυζάντιο και ιδιαίτερα με εκείνους των παλατιών. Εξάλλου μηδαμινά είναι και τα αρχαιολογικά δεδομένα. Ο συγγρ. αναφέρει ορισμένους στυλιζαρισμένους κήπους σε μικρογραφίες χειρογράφων, λο-

1. Ιερώνυμος Κοτσώνης, *Η θέσις του αυτοκράτορος του Βυζαντίου εν τη θεία λατρεία*, Θεσσαλονίκη 1960.

2. Βλ. σχετικά και Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα, «Συμβολή στο ζήτημα της αναγόρευσης του Θεόδωρου Δούκα», *Αφιέρωμα στον Εμμανουήλ Κριαρά*, Θεσσαλονίκη 1988, σσ. 37-62.

3. Βλ. σχετικά Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα, *Νίκαια και Ήπειρος τον 13ο αιώνα. Ιδεολογική αντιπαράθεση στην προσπάθειά τους να ανακτήσουν την αυτοκρατορία* [Εταιρεία Βυζαντινών Ερευνών, 7], Θεσσαλονίκη 1990, σσ. 176-178, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

γοτεχνικές μαρτυρίες καθώς και μαρτυρίες των πηγών για το ενδιαφέρον ορισμένων αυτοκρατόρων σχετικά με τη δημιουργία κήπων, αμπελώνων ή και περιβολών. Θεωρεί μάλιστα ότι οι Βυζαντινοί συνέχισαν την παράδοση των ρωμαίων αυτοκρατόρων και σ' αυτόν τον τομέα, δέχτηκαν όμως και την επίδραση της Ανατολής. Οπωσδήποτε, παρατηρεί, οι κήποι αποτελούσαν σημαντικό τμήμα στη ζωή των Βυζαντινών όχι μόνο για λόγους υγείας ή αισθητικής απόλαυσης, αλλά και γιατί θεωρούνταν ένας μικρόκοσμος του Παραδείσου.

II. *Imperial Costumes and Cult Objects*

1. Elizabeth Pilz, «Middle Byzantine Court Costume» (σσ. 39-51, με 21 εικόνες εκτός κειμένου). Με βάση το *Κλητορολόγιον* του Φιλοθέου και το *Περί βασιλείου τάξεως* του Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, αλλά και τη βοήθεια άλλων πηγών καθώς και παραστάσεων σε μικρογραφίες, δίπτυχα, εικόνες, ψηφιδωτά, τάπητες, προσπαθεί η συγγρ. να περιγράψει τα αυτοκρατορικά ενδύματα και τα ενδύματα των αξιωματούχων. Μια πολύ σημαντική προσπάθεια, εφόσον οι βυζαντινές πηγές δυστυχώς δεν περιγράφουν τα ενδύματα, αλλά απλώς τα αναφέρουν.

2. Ioli Kalavrezou, «Helping Hands for the Empire: Imperial Ceremonies and the Cult of Relics at the Byzantine Court» (σσ. 53-79, με 18 εικόνες εκτός κειμένου). Στην Κωνσταντινούπολη υπολογίζεται ότι υπήρχαν περίπου 3.600 λείψανα από 476 αγίους, και άλλα που σχετίζονταν με το Πάθος του Κυρίου. Πολλά από αυτά βρισκόταν στο παλάτι σε ναούς που ανήγειραν οι αυτοκράτορες, για να τα διαφυλάξουν. Η συγγρ. επικεντρώνει την έρευνά της σε δύο σημαντικά λείψανα, που φαίνεται πως είχαν ιδιαίτερη ιδεολογική σημασία για τους αυτοκράτορες. Πρόκειται για το δεξί χέρι του αγίου Στεφάνου, που το έφεραν στην Κωνσταντινούπολη στα χρόνια του Θεοδοσίου Β', και για το δεξί χέρι του Ιωάννου Προδρόμου, που έφτασε στην πρωτεύουσα από την Αντιόχεια το 956 και τοποθετήθηκε στον ναό της Θεοτόκου του Φάρου. Η συγγρ. εξετάζει επίσης τις σχετικές μαρτυρίες για τον ναό αυτόν που βρισκόταν δίπλα στα αυτοκρατορικά διαμερίσματα και στον Χρυσοτρίκλινο, καθώς και τις μαρτυρίες για τον ναό του Αγίου Στεφάνου που πρέπει να ανοικοδομήθηκε γύρω στο 421 από την αυγούστα Πουλχερία⁴. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι η συγγρ. προσθέτει και νέες ενδείξεις που ενισχύουν την άποψη των K. Holm και G. Vikar ότι η ελεφαντοστέινη πλάκα του Trier του βου αι. αναπαριστά τη μεταφορά και την άφιξη στην Κωνσταντινούπολη του λειψάνου του αγίου Στεφάνου και πιθανόν η πλάκα απο-

4. Νομίζω ότι σφάλει η συγγρ. όταν θεωρεί (σ. 58 σημ. 23) ότι οι Βυζαντινοί συνέδεαν την Πουλχερία με το χέρι του Αγίου Στεφάνου «especially since the name Πουλχερία contains in part the stem of the word χείρ». Το όνομα Πουλχερία προέρχεται προφανώς από το λατινικό επίθετο pulcher, pulchra, -um = ωραίος.

τελούσε μία πλευρά της λειψανοθήκης. Είναι επίσης πιθανόν τμήμα από το χέρι του Ιωάννου Προδρόμου σε βενετική μεταλλική θήκη που εκτίθεται μαζί με το επάνω τμήμα του κρανίου του στο Μουσείο του Topkapı στην Κωνσταντινούπολη να ταυτίζεται με το πολύτιμο λείψανο των πηγών. Η εργασία, πλούσια σε πηγές και βιβλιογραφία, αναδεικνύει την ιδεολογική σύνδεση ορισμένων αυτοκρατόρων με τα λείψανα αυτά αλλά και την όλη ατμόσφαιρα της αυλής με το τυπικό των διαφόρων τελετών και εορτών.

3. Annemarie Weyl Carr, «Court Culture and Cult Icons in Middle Byzantine Constantinople» (σσ. 81-99 με 18 εικόνες εκτός κειμένου). Υπάρχουν πολλές αναφορές στις πηγές για τη λατρεία των εικόνων και την παρουσία τους στο παλάτι (βλ. και μικρογραφίες στο χφ της Μαδρίτης του Ιωάννη Σκυλίτση) αλλά και τη σχέση τους με τους αυτοκράτορες και τον λαό. Αυτή ακριβώς τη σχέση μελετά η συγγρ. και δίνει ιδιαίτερη έμφαση σε γνωστές εικόνες όπως η Παναγία Οδηγήτρια, η Βλαχερνίτισσα κ.ά. και καταλήγει στο συμπέρασμα ότι ο ρόλος των εικόνων ως συμβόλων της βυζαντινής αυλής δεν υπήρξε κεντρικός.

III. *Interchanges with Foreign Courts*

1. William Tronzo, «Byzantine Court Culture from the Point of View of Norman Sicily: The Case of the Capella Palatina in Palermo» (σσ. 101-114 με 20 εικόνες εκτός κειμένου). Ο συγγρ. επικεντρώνει την έρευνά του στην Capella Palatina, που αποτελούσε το κέντρο του παλατιού των νορμανδών βασιλέων στο Παλέρμο. Μέσα από αρχιτεκτονικά στοιχεία και το εικονογραφικό της πρόγραμμα αναδεικνύεται η θεική προέλευση του νορμανδού βασιλέα και η ουσία της βασιλείας του που είναι η μίμηση του Χριστού. Το στυλ του ναού αποδεικνύει τη συνύπαρξη βυζαντινών και ισλαμικών στοιχείων.

2. Oleg Grabar, «The Shared Culture of Objects» (σσ. 115-129). Από το *Βιβλίο των Θησαυρών και Δώρων* που εξέδωσε το 1959 ο M. Hamidullah (*Kitab al-Dhakha ir wa al-Tuhaf*), έργο κάποιου al-Quadi al-Rashid Ibn al-Zubayr, ανώτατου αξιωματούχου της αυλής των Φατιμιδών στο Κάιρο, που έζησε τα δραματικά γεγονότα του 1067-1068, κατά τα οποία ανατράπηκε το καθεστώς των Φατιμιδών και λεηλατήθηκαν οι θησαυροί τους, ο συγγρ. δίνει έναν κατάλογο πολύτιμων αντικειμένων που είχαν σταλεί στους άραβες ηγεμόνες ως δώρα από αυτοκράτορες του Βυζαντίου και προσπαθεί να τα συνδέσει με αναφορές σε ελληνικές και αραβικές πηγές.

IV. *Court Intellectuals and Rhetorik*

1. George T. Dennis, «Imperial Panegyric: Rhetorik and Reality» (σσ. 131-140). Η χρήση της ρητορικής στην υπηρεσία της πολιτικής έχει τις ρίζες

της στην αρχαιότητα. Οι βυζαντινοί ρήτορες, μια élite μορφωμένων, ακολουθούσε τους κανόνες που είχαν διατυπώσει ο Μένανδρος κ.ά. Ο συγγρ. δίνει τα κύρια στοιχεία που χαρακτηρίζουν τους πανηγυρικούς προς τον βυζαντινό αυτοκράτορα, τον τόπο και χρόνο που αυτοί εκφωνούνταν, τι επιδίωκαν οι ρήτορες, κατά πόσο ανταποκρινόταν στην πραγματικότητα ο έπαινος και ποια η αξία των πανηγυρικών ως ιστορικών πηγών.

2. Paul Magdalino, «In Search of the Byzantine Courtier: Leo Choirosphactes and Constantine Manasses» (σσ. 141-165). Ο συγγρ. επισημαίνει την απουσία του Βυζαντίου από έργα σύγχρονων μεσαιωνολόγων που αφορούν την κοινωνία και την αυλή στον Μεσαίωνα και προσπαθεί να δώσει ορισμένες ερμηνείες μέσα από την ίδια τη νοοτροπία και τη φύση της αυλικής ζωής του Βυζαντίου. Για να δώσει ακριβώς αυτή τη νοοτροπία και την ιδεολογία της αυλής, επιλέγει ποιήματα δύο λαϊκών αξιωματούχων που είχαν αναλάβει και διπλωματικές αποστολές, του Λέοντα Χοιροσφάκτη στα χρόνια του Λέοντα Σ' και του Κωνσταντίνου Μανασσή επί Μανουήλ Α' Κομνηνού. Κοινό χαρακτηριστικό που τους διαφοροποιεί από παλαιότερους συγγραφείς, η σχέση τους με την αστρολογία και ο θαυμασμός για τη φύση. Διαφέρουν ωστόσο ως προς την πολιτική ιδεολογία. Ο Χοιροσφάκτης υμνεί την απόλυτη μοναρχία και τον αυτοκράτορα που έφτιαξε ένα έργο, ο Μανασσής προβάλλει τον καλλιτέχνη και χρησιμοποιεί το παλάτι και τους κυρίους του ως πλαίσιο, για να αναδείξει τη ρητορική του ικανότητα.

V. Social Composition of the Byzantine Court

1. Alexander P. Kazdan† & Michael McCormick, «The Social World of the Byzantine Court» (σσ. 167-197). Η μελέτη συνδέεται με το πολυσυζητημένο θέμα της αριστοκρατίας και της κυρίαρχης τάξης στο Βυζάντιο και της κάθετης κινητικότητας κυρίως κατά τον 9ο και 10ο αι. σε αντιδιαστολή προς τον 11ο και 12ο. Διακρίνεται σε οκτώ μέρη: (1) Η κυρίαρχη τάξη. Ανώτατοι στρατιωτικοί και πολιτικοί αξιωματούχοι και αξιωματούχοι του παλατιού, που επιλέγονταν από τον αυτοκράτορα με αξιολογικά κατά το μάλλον ή ήττον κριτήρια, αποτελούσαν την κυρίαρχη τάξη τον 10ο αι. Στην élite μετείχαν – όχι όμως και αποκλειστικά – συγγενείς του αυτοκράτορα, σε αντίθεση με την εποχή των Κομνηνών, οπότε οι συγγενείς της δυναστείας αποτελούσαν ιδιαίτερη κοινωνική τάξη και καταλάμβαναν τα ανώτερα αξιώματα. Τούτο φαίνεται και από την σταδιακή επικράτηση των οικογενειακών ονομάτων. (2) Ορολογία της βυζαντινής αυλής. Ο όρος *αυλή* που χρησιμοποιούμε σήμερα προήλθε από τη Δύση. Ίσως ο αντίστοιχος όρος για το Βυζάντιο είναι το *παλάτιον*. (3) Το μέγεθος της ανώτατης τάξης υπολογίζεται με βάση τους καταλόγους εκείνων που μετείχαν σε εκδηλώσεις και τελετές του παλατιού (μεταξύ 1000 και 2000 ανδρών). (4) Μικρότερες ομάδες στην αυλή. Πρόκειται για τους φί-

λους του αυτοκράτορα, τους διαφόρους ευνούχους που υπηρετούσαν στο παλάτι, τον βασιλικό κλήρο, κατώτερους υπαλλήλους, υπηρέτες, ιπποκόμους, θυρωρούς. (5) Ο χώρος, όπου στεγάζονταν οι αυλικοί: Μέσα ή πολύ κοντά στο Μεγάλο Παλάτι ή και σε άλλα μέρη της Πόλης. Ερευνώνται επίσης: (6) ο πλούτος των αυλικών, (7) πώς εξασφαλιζόταν η είσοδος και η ενσωμάτωση στην αυλή και τέλος (8) το ήθος, η ιδεολογία και το τελετουργικό της αυλής.

2. Nicolas Oikonomides†, «Title and Income at the Byzantine Court» (σσ. 199-215). Η μελέτη παρακολουθεί τις μεταβολές που επήλθαν στον τρόπο μισθοδοσίας των αξιωματούχων και όσων έφεραν τιμητικούς τίτλους και δίνει μια μονεταριστική ερμηνεία: Κατά τη μακεδονική δυναστεία δίδεται μισθός (ρόγα) από το κράτος σε χρήμα, πράγμα που προϋποθέτει την κίνηση μεγάλων ποσοτήτων χρυσού. Κατά τον 11ο αι., οπότε παρατηρείται μείωση των αποθεμάτων σε χρυσό – και όχι μόνο στο Βυζάντιο –, η ρόγα αντικαθίσταται από άλλους τρόπους χρηματοδότησης, όπως η εκχώρηση στους αξιωματούχους, πολιτικούς ή στρατιωτικούς, των προσόδων κτημάτων ή της άμεσης είσπραξης των φόρων. Είναι μία από τις ερμηνείες που μπορούν να δοθούν σε ένα περίπλοκο φαινόμενο με βάση τις βυζαντινές πηγές και την όλη πολιτική και οικονομική κατάσταση από τον 10ο ως τον 12ο αι.

VI. *Art of the Byzantine Court*

1. James Trilling, «Daedalus and the Nightingale: Art and Technology in the Myth of the Byzantine Court» (σσ. 217-230, με 10 εικόνες εκτός κειμένου). Ο συγγρ. επισημαίνει διάφορα ερωτήματα που συνδέονται με την τέχνη του παλατιού και τι αντιπροσωπεύει αυτή καθώς και τη φτωχή σχετικά παράδοση αντικειμένων που σχετίζονται με το Παλάτι. Ιδεολογικά η καλλιτεχνική δημιουργία σχετιζόταν με τον αυτοκράτορα. Χαρακτηριστικοί οι λόγοι του Λέοντα Χοιροσφάκτη στην «έκφραση» για το λουτρό που έκτισε και διακόσμησε ο Λέων Σ', ότι ο αυτοκράτορας – και όχι ο καλλιτέχνης – ξεπέρασε σε φαντασία τον Δαίδαλο. Ο Δαίδαλος όμως σχετίζεται και με τη δημιουργία των αυτόματων πουλιών κ.ά. που περιέβαλλαν τον θρόνο του αυτοκράτορα και υποδηλώνουν μια εκλεπτυσμένη τεχνολογία.

2. Catherine Jolivet-Levy, «Présence et figures du souverain à Sainte-Sophie de Constantinople et à l'église de la Sainte-Croix d'Aghtamar» (σσ. 231-246, με 23 εικόνες εκτός κειμένου). Η συγγρ. μελετά την ιδεολογική σύνδεση των ψηφιδωτών παραστάσεων με θρησκευτικό θέμα και κυρίως του Παντοκράτορα και της Πεντηκοστής στο Ν. κλίτος της Αγίας Σοφίας με τις παραστάσεις που διασώζουν αυτοκρατορικά πορτρέτα στον ίδιο ναό. Στο δεύτερο μέρος εξετάζει και ερμηνεύει την πλούσια εξωτερική διακόσμηση με ανάγλυφα φυτικά πλέγματα και πορτρέτα του κτήτορα, του

Χριστού, του Αδάμ και αρμενίων αγίων στον ναό του Aghtamar, όπου βρισκόταν το παλάτι του βασιλιά Gagik Arscuni στο Βασπουραχάν της Αρμενίας (10ος αι.).

3. Henry Maguire, «The Heavenly Court» (σσ. 247-258, με 17 εικόνες εκτός κειμένου). Ο συγγρ. εξετάζει το πολύ ενδιαφέρον θέμα της σχέσης της επίγειας αυτοκρατορικής αυλής με εκείνη της ουράνιας βασιλείας. Με παρατηρήσεις από έργα τέχνης, όπως το στέμμα που έστειλε ως δώρο ο αυτοκράτορας Μιχαήλ Ζ' στον βασιλιά της Ουγγαρίας Geza I, μικρογραφίες, το ελεφαντοστέινο πιθανόν σκήπτρο, όπου εικονίζεται ο Λέων Σ', η Παναγία και ο αρχάγγελος Γαβριήλ, του Μουσείου του Βερολίνου, νομίσματα, ψηφιδωτά και τοιχογραφίες αλλά και αναφορές σε πανηγυρικούς και άλλα κείμενα, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η επίγεια βασιλεία δεν αποτελεί αντιπέγγισμα της ουράνιας, αλλά ότι υπάρχει μεταξύ τους μια ανάμειξη. Σχηματικά, ο αυτοκράτορας τον 9ο και 10ο αι. φέρεται ως εταίρος των αγγέλων, που εικονίζονται με αυτοκρατορική ενδυμασία, τον 11ο και 12ο ταυτίζεται με εκείνους, ενώ τον 13ο αι. η ταύτιση είναι ακόμη πιο πλήρης και ο αυτοκράτορας παριστάνεται με πτερά. Δίδεται έτσι μια ερμηνεία σε ορισμένες περίεργες παραστάσεις, όπως λ.χ. των αγγέλων με αυτοκρατορική ενδυμασία και των πτερωτών αυτοκρατόρων, που απασχόλησαν τους ιστορικούς της τέχνης αλλά και όσους ασχολούνται με την αυτοκρατορική πολιτική ιδεολογία.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΑΛΚΜΗΝΗ ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ-ΖΑΦΡΑΚΑ

Holy Women of Byzantium. Ten Saint's Lives in English Translation, edited by Alice-Mary Talbot [Byzantine Saints' Lives in Translation, 1], Washington, D.C., Dumbarton Oaks, 1996, σελ. xxviii + 352.

Με έναν καλαίσθητο τόμο που περιλαμβάνει την αγγλική μετάφραση των βίων δέκα αγίων γυναικών το βυζαντινολογικό Κέντρο του Dumbarton Oaks εγκαινιάζει μία νέα αγιολογική σειρά με την εκδοτική επίβλεψη της γνωστής από τη μακρόχρονη ενασχόλησή της με τη βυζαντινή αγιολογία Α.-Μ. Talbot. Η νέα σειρά, της οποίας εξαγγέρονται ήδη οι δύο επόμενοι τόμοι, φιλοδοξεί να φέρει σε επαφή με τη βυζαντινή αγιολογία ένα ευρύτερο κοινό, που δεν είναι εξοικειωμένο με την ελληνική γλώσσα, και ταυτόχρονα να προσφέρει στους ειδικούς μια εύχρηστη συλλογή σημαντικών βίων σε μετάφραση.

Τους στόχους της έκδοσης αναπτύσσει στη σύντομη Γενική Εισαγωγή (General Introduction, σσ. vii-xvi) η διευθύντρια της σειράς Α.-Μ. Talbot, η οποία επιχειρεί παράλληλα μια συνοπτική επισκόπηση των βίων των

αγίων γυναικών που σώζονται μέχρι σήμερα, τονίζοντας ιδιαίτερα τον περιορισμένο αριθμό τους σε σύγκριση με αυτούς των ανδρών αγίων, και παρουσιάζει τους δέκα βίους που περιλαμβάνονται στον πρώτο τόμο. Ακολουθούν επεξηγηματικά σχόλια για τη μετάφραση και στη συνέχεια ευχαριστίες, κατάλογος συντομογραφιών και βιβλιογραφία.

Η επιλογή των κειμένων έγινε με ένα μόνο κριτήριο: οι βίοι να περιγράφουν τη ζωή αγίων της μέσης και ύστερης βυζαντινής περιόδου. Οι μεταφράσεις έγιναν από εννέα διαφορετικούς επιστήμονες και βασίζονται στις υπάρχουσες εκδόσεις. Μια σύντομη εισαγωγή (το περιεχόμενο της ποικίλλει· άλλοτε αναφέρεται σε ιστορικά ζητήματα, άλλοτε σε θέματα παράδοσης του κειμένου) με την απαραίτητη βιβλιογραφία, και ο απαιτούμενος πραγματολογικός, ιστορικός και, σε ορισμένες περιπτώσεις, φιλολογικός σχολιασμός συνοδεύουν τη μετάφραση.

Οι βίοι εντάσσονται σε πέντε θεματολογικές ενότητες. Στην πρώτη ομάδα (Nuns Disguised as Monks, σσ. 1-64) περιλαμβάνονται οι βίοι δύο γυναικών που έζησαν ως μοναχοί σε ανδρικά μοναστήρια: ο αρχαίος βίος της οσίας Μαρίας (BHG 1163), της ονομαζόμενης Μαρίνος, σε μετάφραση του Ν. Constatas, ο οποίος στην εισαγωγή του σχολιάζει παρόμοιους βίους, και ο βίος της οσίας Ματρώνας (BHG 1221), η οποία πέρασε τα πρώτα χρόνια της μοναστικής ζωής της στο ανδρικό μοναστήρι του Βασσιανού και στη συνέχεια υπήρξε ηγουμένη γυναικείας μονής στην Κωνσταντινούπολη. Ο βίος μεταφράζεται από τον J. Featherstone, ενώ ο C. Mango, ο οποίος υπογράφει την εισαγωγή, μελετά τη σχέση του βίου με σύγχρονες του ιστορικές πηγές.

Στη δεύτερη ενότητα (Female Solitaries, σσ. 65-116) περιλαμβάνονται οι βίοι δύο γυναικών που έζησαν ως ερημίτριες: ο βίος της οσίας Μαρίας της Αιγυπτίας, που αποδίδεται στον πατριάρχη Ιεροσολύμων Σωφρόνιο (BHG 1042), και ο βίος της οσίας Θεοκτίστης της Λεσβίας, έργο του Νικήτα Μαγίστρου (BHG 1723-24). Στην εισαγωγή της στη μετάφραση του πρώτου βίου η Μ. Kouli αναφέρεται συνοπτικά στις διάφορες παραλλαγές του βίου και στις μεσαιωνικές μεταφράσεις τους, ενώ η Α. C. Hero αναφέρεται στα ιστορικά γεγονότα που μνημονεύονται στον βίο της οσίας Θεοκτίστης.

Στην τρίτη ενότητα (Cenobitic Nuns, σσ. 117-237) εντάσσονται οι βίοι τριών γυναικών που έζησαν ως μοναχές σε κοινόβια, της αγίας Ελισάβετ της θαυματουργού (BHG 2121), της οσίας Αθανασίας από την Αίγινα (BHG 180), και της οσίας Θεοδώρας της εν Θεσσαλονίκη (BHG 1737, 1739). Στην εισαγωγή τους οι μεταφραστές V. Karras, L. F. Sherry και A.-M. Talbot αναφέρονται στα ιστορικά γεγονότα που σχετίζονται με τους βίους, και στην παράδοση των κειμένων.

Στην τέταρτη ενότητα (Pious Houswives, σσ. 239-322) ανήκουν οι βίοι της οσίας Μαρίας της νέας (BHG 1164), σε μετάφραση της Α. E. Laiou, και της οσίας Θωμαΐδος της Λεσβίας (BHG 2454), σε μετάφραση του Ρ.

Halsall, δύο γυναικών που παρέμειναν έγγαμες (και δεν έγιναν ποτέ μοναχές). Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα είναι η εκτενής εισαγωγή στον βίο της οσίας Μαρίας, στην οποία η Laiou, η οποία είχε ασχοληθεί και σε παλαιότερη εργασία της με τον βίο, παρουσιάζει και σχολιάζει τα ιστορικά δεδομένα του βίου της οσίας και τον συγκρίνει με αυτόν της οσίας Θωμαΐδος.

Στην τελευταία ενότητα (A Sainly Empress, σσ. 323-333) η A.-M. Talbot μεταφράζει τον βίο της οσίας Θεοδώρας, συζύγου του δεσπότη της Ηπείρου Μιχαήλ Β' Κομνηνού Δούκα (BHG 1736), και παρουσιάζει μ' αυτόν ένα αντιπροσωπευτικό δείγμα μιας ομάδας βίων αγίων που υπήρξαν εστεμμένες.

Τον τόμο συμπληρώνουν ένα ευρετήριο κυρίων και γεωγραφικών ονομάτων, ένα γενικό ευρετήριο και ένα ευρετήριο ελληνικών λέξεων και όρων.

Οι μεταφραστές πέτυχαν να δώσουν ένα κείμενο ευανάγνωστο, που αποδίδει ικανοποιητικά το νόημα του πρωτοτύπου, και να σχολιάσουν με αρκετή επάρκεια τα κείμενα, οι εκδόσεις των οποίων στερούνται στις περισσότερες περιπτώσεις κάθε σχολιασμού. Παραμένει, βέβαια, το ερώτημα πόσο σκόπιμη είναι μια μετάφραση, όταν δεν βασίζεται σε κριτική έκδοση ή όταν η κριτική έκδοση στην οποία βασίζεται παρουσιάζει προβλήματα, όπως συμβαίνει με τις εκδόσεις των βίων που μεταφράζονται, έστω και αν σε ορισμένες περιπτώσεις οι μεταφραστές προσπαθούν να διορθώσουν το κείμενο που μεταφράζουν. Παρ' όλα αυτά δεν μπορεί να αμφισβητηθεί η θετική συμβολή του τόμου στην αγιολογική βιβλιογραφία.

Δύο μόνο παρατηρήσεις: Παρά την προσπάθεια που εξαγγέλλεται στην εισαγωγή (σ. xvi) για ενιαία χρήση του όρου *superior* ως απόδοση της λέξης ήγούμενος (ήγουμένη) αρκετά συχνά μεταφράζεται η λέξη ήγούμενος (ήγουμένη) και ως *abbot* (*abbess*).

Η ερμηνεία της φράσης «he would make a *paraklesis* in honor of the evervirgin Mother of our God through forty canons» από τον βίο της οσίας Μαρίας της νέας, που συζητείται από την A. E. Laiou (σ. 285 σημ. 144) και θεωρείται δικαιολογημένα ασαφής («The meaning of forty canons is quite unclear since, according to Father Taft, there is no evidence of the existence of forty *paraklesis* canons. He also tell me that it would be quite impossible for anyone to recite forty canons in one night») είναι μάλλον απλή, εάν θεωρήσουμε ότι αναφέρεται πιθανότατα όχι σε σαράντα κανόνες, αλλά μάλλον στα σαράντα τροπάρια που περιλαμβάνει συνήθως ένας κανόνας με 8 ωδές, καθεμιά από τις οποίες αποτελείται από έναν ειρμό και τέσσερα τροπάρια, όπως συμβαίνει και με τους παρακλητικούς κανόνες προς τιμήν της Παναγίας.

Das Register des Patriarchats von Konstantinopel. 2. Teil. Edition und Übersetzung der Urkunden aus den Jahren 1337-1350, hrsg. H. Hunger und O. Kresten, E. Kislinger, C. Cupane unter Mitarbeit von W. Fink†, W. Hörandner, P. E. Pieler, G. Thür, R. Willvonseder, H. Wurm [Corpus Fontium Historiae Byzantinae, XIX/2], Wien 1995, σελ. 520, πίν. 2, εικ. 13.

Indices zu den Urkunden aus den Jahren 1315-1350, erstellt von C. Kupane und E. Schiffer unter Mitarbeit von E. Kislinger [Corpus Fontium Historiae Byzantinae, XIX/2], Wien 1995, σελ. 352.

Προϊόν μιας εξαιρετης συλλογικής εργασίας υπό την επίβλεψη του H. Hunger είναι και ο δεύτερος τόμος ενός μεγαλόπνοου προγράμματος, της έκδοσης των πατριαρχικών εγγράφων που περιέχονται στο χειρόγραφο Vind. hist. 47. Ο τόμος περιλαμβάνει τα πατριαρχικά έγγραφα των ετών 1337-1350, μιας περιόδου ιδιαίτερα σημαντικής για την εκκλησιαστική ιστορία και τη δογματική θεολογία, αφού συμπίπτει με την πρώτη φάση της διαμάχης μεταξύ ησυχαστών και αντιησυχαστών. Ο τόμος αυτός αποτελεί, όπως δηλώνεται ήδη στον πρόλογο της έκδοσης, το σημαντικότερο τμήμα των σωζόμενων στο χειρόγραφο αυτό πατριαρχικών εγγράφων, εφόσον μεταξύ αυτών συγκαταλέγονται ο Τόμος της συνόδου του 1341, που καταδίκασε τον Βαρλαάμ τον Καλαβρό για τις επιθέσεις του εναντίον του Γρηγορίου Παλαμά, και ο Τόμος της συνόδου του 1347, που επικύρωσε τον συνοδικό Τόμο του 1341 και τη διδασκαλία του Παλαμά.

Η Εισαγωγή (Einleitung, σσ. 15-80) περιλαμβάνει δύο κεφάλαια: το πρώτο (σσ. 17-74) αποτελεί μια εκτενέστατη και πλήρη κωδικολογική ανάλυση χειρογράφου, η οποία έγινε εφικτή χάρη και στην ολική συντήρηση του κώδικα. Τα αποτελέσματα της ενδελεχούς αυτής ανάλυσης, που παρουσιάζονται με εντυπωσιακή ακρίβεια από τον O. Kresten, αποκαλύπτουν επεμβάσεις στη δομή του κώδικα και τη σύνθεση των τετραδίων (π.χ. απομάκρυνση φύλλων), και του επιτρέπουν να αναθεωρήσει απόψεις που είχαν διατυπωθεί σε σχέση με ορισμένα έγγραφα τόσο από τον J. Darrouzès (1971) όσο και από τον ίδιο, στον πρώτο τόμο της έκδοσης. Στο δεύτερο κεφ. (σσ. 75-80) ο H. Hunger παρουσιάζει τα χαρακτηριστικά των δώδεκα αντιγραφών, που καταγράφουν στα φφ. 84v-137 του κώδικα τα έγγραφα της πατριαρχείας του Ιωάννη Καλέκα (1334-1347) και του Ισιδώρου Α' (1347-1350).

Ακολουθεί η έκδοση και η παράλληλη μετάφραση των κειμένων (σσ. 81-515), και ο τόμος ολοκληρώνεται με πίνακες αντιστοιχιών με την έκδοση των Miklosich-Müller και Darrouzès, τα γενεαλογικά δένδρα των οικογενειών που αναφέρονται στα έγγραφα PRK 125 και 151, και δείγματα γραφής των δώδεκα γραφών.

Η έκδοση των εγγράφων είναι υποδειγματική, η μετάφραση δεν παρουσιάζει προβλήματα και τα εισαγωγικά σημειώματα των επιμέρους

εγγράφων μαζί τις πληροφορίες και τις βιβλιογραφικές παραπομπές για πρόσωπα και γεγονότα που αναφέρονται στα έγγραφα προσφέρουν στον μελετητή την απαραίτητη βοήθεια για την κατανόηση του κειμένου.

Την έκδοση συνοδεύει ένας ανεξάρτητος τόμος (*Indices*), που περιλαμβάνει διορθώσεις στον πρώτο τόμο (σσ. 15-18), ευρετήριο κυρίων ονομάτων (*Index nominum*, σσ. 19-62), ευρετήριο λέξεων με γερμανική μετάφραση (*Index verborum*, σσ. 63-319), ευρετήριο χωρίων (*Index locorum*, σσ. 321-333), και κατάλογο εγγράφων (*Elenchus documentorum*, σσ. 335-352). Τα ευρετήρια αναφέρονται και στους δύο τόμους των εγγράφων που έχουν εκδοθεί μέχρι σήμερα, περιλαμβάνουν δηλαδή όλα τα έγγραφα από το 1315 μέχρι το 1350, αντικαθιστώντας τα ευρετήρια που είχαν κυκλοφορήσει μαζί με τον πρώτο τόμο και διευκολύνοντας με τον τρόπο αυτό τον μελετητή.

Οι παρατηρήσεις και προσθήκες που θα μπορούσαν να γίνουν στην έκδοση αυτή είναι ελάχιστες. Ανάμεσα σ' αυτές τρεις διορθώσεις στο κείμενο (η μία οφείλεται ασφαλώς σε τυπογραφικό λάθος): 123,21 γρ. *ιερομονάχου* (αντί *ιερμονάχου*), 132,374 γρ. *μακαριστή* (αντί *μακαρίστη*), 132,465 γρ. *Θαβωρίω* (όπως στο 145,60, αντί *Θαβορίω*), και δυο προσθήκες στο υπόμνημα πηγών: 137,21 *μη έξ ανάγκης και λύπης* βλ. 2 Κορ. 9,7 και 170,20 *ένεκεν ἀληθείας και πραότητος και δικαιοσύνης* βλ. Ψαλμ. 44 (45) 5.

Σε αντίθεση με την έκδοση των κειμένων τα ευρετήρια παρουσιάζουν κάποια λάθη, κυρίως στον τονισμό και τον σχηματισμό της ονομαστικής ενικού ή της οριστικής ενεστώτα. Έτσι διαβάζουμε στη σ. 55 *Ρώσοι*, σ. 55 *Έλεοδώρα*, σ. 56 *Σινάιον ὄρος*, σ. 61 *Φωκαίαι*, σ. 61 *Χαλκήδων*, σ. 61 *Χερσών*, σ. 71 *αἰσχροκερδία* (αντί *αἰσχροκέρδεια*· στο κείμενο 136,16 *αἰσχροκερδείας*), σ. 192 *καθεκτῶς ἔχω* (αντί *καθεκτῶς*, όπως στο κείμενο 147,230), σ. 213 *λυμεῶν*, σ. 215 *μεγαλόμαρτυς*, σ. 222 *μνεΐα*, σ. 236 *παμπληθεΐ* (αντί *παμπληθεί*, όπως στο κείμενο 111,29), σ. 236 *παμμάκαρος* (αντί *παμμάκαρ*), σ. 271 *ραῖνω* (αντί *ραῖζω*, 113,23 *ραῖσας τῆς νόσου*), σ. 274 *σκάζω* (αντί *σκάπτω*, 134, 4 *τὰ ἔσκαμμένα*), σ. 299 *ὕδρομύλων* (αντί *ὕδρόμυλος*). Στη σ. 32 θα πρέπει πιθανότατα να ενοποιηθούν τα δύο λήμματα που υπάρχουν για τον Θεοδόσιο, μοναχό της μονῆς Μυρελαίου, ενώ στη σ. 214 θα πρέπει να προστεθεί το επίθετο *μακαριστός*, εφόσον το *μακαρίστη* (γρ. *μακαριστή*) *φωνῆ* στο έγγραφο 132, 374 δεν είναι παραθετικό του *μακάριος*· το λάθος οφείλεται εν μέρει στη μετάφραση του κειμένου, όπου αποδίδεται ως υπερθετικός βαθμός («zur seligsten Stimme»).

Με τη μετάφραση του κειμένου συνδέεται και ένα πρόβλημα που δημιουργείται με τη σημασία των λέξεων στο ευρετήριο· η ελεύθερη απόδοση του κειμένου σε ορισμένα σημεία, με σκοπό η μετάφραση να είναι ένα άρτιο γλωσσικά γερμανικό κείμενο, έχει ως αποτέλεσμα η ερμηνεία των λέξεων στο ευρετήριο να μην αντιστοιχεί στην πραγματική σημασία

τους. Μερικά παραδείγματα: στη σ. 141 η λέξη *εϊκασία* αποδίδεται με τη λέξη *Vergleich* (σύγκριση), επειδή ακολουθείται η ελεύθερη απόδοση του κειμένου 132,297 και ἡ τῶν ἀγαθῶν ἐπαγγελία πάσης ὑπέρκειται τῆς ἀπό τῶν στοχασμῶν εϊκασίας ως «und die Verkündigung des Guten jedem auf Annahmen beruhenden Vergleich überlegen ist»· στη σ. 157 η λέξη *ἔξις* μεταφράζεται ως *Verlangen* (απαίτηση) για ανάλογο λόγο: το κείμενο 132, 413 *ἐγχρονίζον γὰρ τὸ ἐνδοξον ... ὄνομα ... διὰ τῆς μνήμης τοῦ νοῦ τῆ θέρμη τῆς καρδίας ἔξιν ἡμῖν πάντως ἐμποιεῖ τοῦ ἀγαπᾶν τὴν αὐτοῦ ἀγαθότητα* μεταφράζεται ως «wenn nämlich jener gepriesene ... Name durch die Erinnerung(skraft) des Verstandes längere Zeit in die Wärme des Herzens verweilt, bewirkt er in uns vollends ein Verlangen, seine Güte zu lieben»· στη σ. 194 η λέξη *καινοτόμος* αποδίδεται ως *zerstörerisch* (καταστροφικός), επειδή η φράση *ὁ καινοτόμος πατριάρχης* (156,61) μεταφράζεται ως «der zerstörerischer Patriarch». Το ίδιο ισχύει και για την απόδοση του ὀρου *ὠδὴ* στη σ. 318 με τη λέξη *Strophe*, σύμφωνα με τη μετάφραση του κειμένου (109, 37) «als die vierte Strophe zum Orthros».

Οι παρατηρήσεις αυτές δεν μειώνουν, βεβαίως, καθόλου την αξία και τη σημασία της μνημειώδους αυτής έκδοσης, πολύτιμης για τους μελετητές του 14ου αιώνα, και όχι μόνο, που εύχονται τη σύντομη δημοσίευση και των επόμενων τόμων.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΣΟΦΙΑ ΚΟΤΖΑΜΠΙΑΣΗ

Studies in Byzantine Sigillography 5, edited by Nicolas Oikonomides, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington, D.C. 1998, σελ. xi+275.

Studies in Byzantine Sigillography 6, edited by Nicolas Oikonomides, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington, D.C. 1999, σελ. ix+219.

Το περιεχόμενο των δύο τόμων της σειράς αποτελεί ένα ενιαίο σύνολο, το οποίο για πρακτικούς λόγους δημοσιεύθηκε σε δύο μέρη. Όπως ήδη περιγράφεται στον πρόλογο του πέμπτου τόμου, οι δύο τόμοι περιλαμβάνουν αφενός τις ανακοινώσεις που παρουσιάστηκαν στο colloquium Σιγιλλογραφίας το οποίο οργανώθηκε στο πλαίσιο του 19ου Διεθνούς Βυζαντινολογικού Συνεδρίου (Κοπεγχάγη 1996), και αφετέρου έναν κατάλογο των βυζαντινών σφραγίδων που δημοσιεύθηκαν μεταξύ των ετών 1931-1986 και 1991-1996.

Στον πέμπτο τόμο περιέχονται δύο ανακοινώσεις και ο κατάλογος των δημοσιευμένων σφραγίδων από το 1931 έως το 1986. Η πρώτη ανακοίνωση είναι του H. Hunger («Die Makremboliten auf byzantinischen Bleisiegeln und in sonstigen Belegen», σσ. 1-28), ο οποίος, συνδυάζοντας τις μαρ-

τυρίες των βυζαντινών μολυβδόβουλων και των λογοτεχνικών πηγών, προσπαθεί με αριστοτεχνικό τρόπο να ανασυνθέσει την οικογένεια των Μακρεμβολιτών στον 11ο και 12ο αι.

Στη δεύτερη ανακοίνωση ο M. Grünbart («Die Familie Apokapes im Lichte neuer Quellen», σσ. 29-41) παρουσιάζει τα μέλη τριών γενεών της οικογένειας των Αποκαπών (11ος αι.) και σχολιάζει με επιτυχία ένα παρέμβλητο χωρίο της ιστορίας του Ιωάννη Σκυλίτζη που αναφέρεται στην οικογένεια αυτή.

Με τον τίτλο «Seals published 1931-1986» (σσ. 43-201) δημοσιεύεται ο κατάλογος των σφραγίδων που παρουσιάστηκαν στα χρόνια αυτά, καλύπτοντας το βιβλιογραφικό κενό που υπήρχε μεταξύ του καταλόγου που είχε δημοσιεύσει ο V. Laurent (με τις μέχρι το 1931 δημοσιευμένες σφραγίδες) και του καταλόγου που είχε δημοσιευθεί στον τρίτο τόμο της ίδιας σειράς (με τις σφραγίδες των ετών 1986-1991/1992). Ο κατάλογος περιλαμβάνει σφραγίδες που δημοσιεύθηκαν σε περισσότερους από διακόσιους καταλόγους, μονογραφίες και επιμέρους άρθρα, που αποδελτιώνονται κατά χρονολογική σειρά της έκδοσης, και συντάχθηκε με τη συνεργασία των V. Šandrovskaja, V. Stepanova, I. Koltsida-Makri, J. Nesbitt και τη γενική επιμέλεια του J.-Cl. Cheynet, ενώ η τελική επεξεργασία έγινε στο Dumbarton Oaks. Για κάθε σφραγίδα αναφέρεται η έκδοση, η παράσταση που απεικονίζει, η χρονολόγηση, η επιγραφή (συχνά γίνονται προτάσεις για διορθώσεις ή διαφορετικές αναγνώσεις), και στο τέλος προστίθενται κάποιες γενικές παρατηρήσεις. Στον κατάλογο περιλαμβάνονται ακόμη βιβλιοκρισίες σε καταλόγους σφραγίδων, εφόσον προτείνουν αναγνώσεις διαφορετικές από αυτές της πρώτης δημοσίευσης, όπως π.χ. την πολύ σημαντική βιβλιοκρισία του W. Seibt, *ByzSl* 35 (1974) 74-77, για τον πέμπτο τόμο των σφραγίδων του V. Laurent.

Ο τόμος συμπληρώνεται με αναλυτικό ευρετήριο κυρίων ονομάτων και όρων (σσ. 203-270), και ευρετήριο εικονογραφικών θεμάτων (σσ. 271-275).

Στον έκτο τόμο περιλαμβάνονται έξι ανακοινώσεις από το συμπόσιο της Κοπεγχάγης. Ο J.-Cl. Cheynet («Un aspect du ravitaillement de Constantinople aux Xe/XIe siècles d'après quelques sceaux d'hôtreiaroi», σσ. 1-26) ασχολείται με τον επισιτισμό της Κωνσταντινούπολης τον 10ο-11ο αι. εκκινώντας από σφραγίδες *ώρρειαρίων*. Ο W. Seibt («Siegel als Quelle für Slawenarchonten in Griechenland», σσ. 27-36) μελετά σφραγίδες σλάβων *άρχόντων* στον ελλαδικό χώρο από τον 8ο μέχρι τον 11ο αι. Ο N. Oikonomides («Sigillographical Epigraphy», σσ. 37-42) μελετά σφραγίδες βυζαντινών αξιωματούχων από τις επαρχίες της αυτοκρατορίας, τις επιγραφές και την τεχνική τους. Η V. S. Šandrovskaja («Das Siegel eines χαλκοπράτη aus Sudak», σσ. 43-46) παρουσιάζει τη σφραγίδα του χαλκοπράτη Θεοφάνη, που βρέθηκε στο Sudak της Κριμαίας. Νέες σφραγίδες

από την ίδια περιοχή δημοσιεύει και η E. Stepanova («New Seals from Sudak», σσ. 47-58), που χρονολογούνται μεταξύ του 6ου και του 11ου αι., ενώ ο Ch. G. Chotzakoglou («Byzantinische Bleisiegel aus Ungarn», σσ. 59-70) δημοσιεύει δέκα βυζαντινές σφραγίδες από την Ουγγαρία (μερικές μόνο από όσες παρουσίασε στην Κοπεγχάγη) και μεταξύ αυτών σφραγίδες των αυτοκρατόρων Αναστασίου και Αλεξίου Κομνηνού και του πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Δοσιθέου, που αποδεικνύουν τη στενή σχέση της Ουγγαρίας με το Βυζάντιο.

Στο δεύτερο μέρος του τόμου περιλαμβάνεται ο κατάλογος των σφραγίδων που δημοσιεύθηκαν μεταξύ των ετών 1991 και 1996 («Seals published 1991-1996», σσ. 71-114) σε 83 άρθρα και αυτοτελείς τόμους, αλλά και των σφραγίδων που εμφανίσθηκαν σε 51 καταλόγους δημοπρασιών κατά το ίδιο χρονικό διάστημα («Auctions, 1991-1996», σσ. 115-159), που αποδελτιώνονται αλφαβητικά (με το όνομα του συντάκτη ή του οίκου δημοπρασιών). Το υλικό παρουσιάζεται με την ίδια μέθοδο με την οποία παρουσιάσθηκε και στον πέμπτο τόμο.

Ο τόμος ολοκληρώνεται με αναλυτικό ευρετήριο κυρίων ονομάτων και όρων (σσ. 161-215), και ευρετήριο εικονογραφικών θεμάτων (σσ. 216-219). Και εάν τα ευρετήρια είναι πάντοτε χρήσιμα, στους δύο αυτούς τόμους είναι πολύτιμα, καθώς επιτρέπουν στον ερευνητή να αναζητήσει την πληροφορία που χρειάζεται χωρίς να ανατρέχει σε δεκάδες άρθρα, πολλά από τα οποία είναι δημοσιευμένα σε δυσεύρετα περιοδικά.

Η μεγάλη σημασία και πρακτική χρησιμότητα των δύο αυτών τόμων όχι μόνο για όσους ασχολούνται με τις βυζαντινές σφραγίδες αλλά και για κάθε βυζαντινολόγο είναι, νομίζω, απολύτως προφανής· δεν αποτελούν απλώς συμβολή στην επιστήμη με τις δημοσιευόμενες μελέτες, αλλά προσφέρουν στον επιστημονικό κόσμο ένα μοναδικό εργαλείο δουλειάς, απαραίτητο σε κάθε προσωπογραφική και ιστορική έρευνα για τη μέση, κυρίως, βυζαντινή περίοδο.

Με τους τόμους αυτούς ο πρόωρα χαμένος εκδότης της σειράς, κορυφαίος έλληνας βυζαντινολόγος Νίκος Οικονομίδης, έβαλε μια από τις τελευταίες του σφραγίδες όχι μόνο στη μελέτη των σφραγίδων, που τόσο τον απασχολούσαν, αλλά και στην διεθνή βυζαντινολογική βιβλιογραφία.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΣΟΦΙΑ ΚΟΤΖΑΜΠΑΣΗ

Ἐπίγειος οὐρανός. El cielo en la tierra. Estudios sobre el monasterio bizantino [Nueva Roma, 3], Madrid 1997, σελ. 353, πίν. 34.

Με τον ευρηματικό τίτλο *Ἐπίγειος οὐρανός* δημοσιεύθηκε το 1997 ως τρίτος τόμος της ισπανικής σειράς Νέα Ρώμη (Nueva Roma) ένα σύνολο εικοσιτριών μελετών σχετικών με τα βυζαντινά μοναστήρια. Ο τόμος πε-

ριλαμβάνει κείμενα που προσεγγίζουν από διαφορετικές οπτικές γωνίες τον βυζαντινό μοναχισμό στη βυζαντινή και μεταβυζαντινή εποχή μέσα στα γεωγραφικά όρια της βυζαντινής αυτοκρατορίας αλλά και στον σλαβικό κόσμο.

Οι μελέτες, γραμμένες από επιστήμονες διαφόρων εθνικοτήτων και ειδικοτήτων, δημοσιεύονται στην ισπανική γλώσσα, γεγονός που αυξάνει την εμβέλειά τους στο ευρύτερο ισπανόφωνο κοινό.

Ο ρόλος των μοναχών στην εκκλησιαστική ζωή του Βυζαντίου και κυρίως σε εποχές θρησκευτικών ερίδων είναι γνωστός σε όσους ασχολούνται με το Βυζάντιο. Ο R. Teja (σσ. 1-19), μετά από μια ιστορική αναδρομή στον ρόλο τους κατά τις πρώτες οικουμενικές συνόδους, και ιδίως κατά τη Σύνοδο της Χαλκηδόνας, εξετάζει τη στάση τους και διερευνά τη χρησιμοποίησή τους στη Σύνοδο της Εφέσου (431).

Η δεύτερη μελέτη σχετίζεται μόνο έμμεσα με τον χριστιανικό μοναχισμό, γιατί ο συγγραφέας της J. M. Candau (σσ. 21-32) ασχολείται με τον ειδωλολατρικό «ασκητισμό» εκκινώντας από τον λόγο του αυτοκράτορα Ιουλιανού Μισοπάγων.

Αν οι δύο πρώτες μελέτες αναφέρονται στην πρώιμη εποχή της βυζαντινής αυτοκρατορίας, με την τρίτη περνούμε στη μέση βυζαντινή περίοδο, παρακάμπτοντας τη Εικονομαχία, μια εποχή ιδιαίτερα σημαντική για την ιστορία του ανατολικού μοναχισμού. Ο P. Bádenas de la Peña ασχολείται με το πολύ σημαντικό θέμα της επανίδρυσης μονών αλλά και των ιδρυτών και χορηγών τους στα χρόνια της Μακεδονικής δυναστείας, κάνοντας ιδιαίτερη αναφορά στη Μονή του Στουδίου, στα μοναστήρια της Μικράς Ασίας (Λάτρους, Κυμινά) και του Αγ. Όρους, στη Μονή του Πανοικτίρμονος, ίδρυμα του Μιχαήλ Ατταλειάτη, και στη Μονή του Γρηγορίου Πακουριανού, που η ίδρυση τους συνοδεύτηκε από τη δημιουργία και λειτουργία ξενώνων, νοσοκομείων, ορφανοτροφείων, γηροκομείων κλπ.

Η παρουσία λατίνων μοναχών στον ελλαδικό χώρο μετά την Δ' Σταυροφορία, η εγκατάστασή τους σε μοναστήρια της Κεντρικής, κυρίως, Ελλάδας και της Κρήτης και ο ρόλος τους στις σχέσεις της Ορθόδοξης με την Καθολική Εκκλησία είναι το θέμα της μελέτης της Χρ. Μαλτέζου (σσ. 47-57).

Τις σχέσεις της πόλης με τα μοναστήρια εξετάζει ο Λ. Μαυρομματής (σσ. 59-65) με αφορμή την περίπτωση της μονής του Τιμίου Προδρόμου Σερρών, στην οποία η Μαρία Βασιλική «τοῦ πρωταλλαγάτωρος» δωρίζει την περιουσία της. Ο συγγραφέας εκδίδει διπλωματικά το πλήρες κείμενο του δωρητηρίου εγγράφου που σώζεται στον κώδικα Β της μονής.

Ιδιαίτερα ενδιαφέρον είναι το εκτενές άρθρο του A. Bravo García (σσ. 67-99) το οποίο αναφέρεται στις κοινωνιολογικές και ψυχολογικές παραμέτρους της σχέσης των μοναχών με τους δαίμονες με βάση την ασκητική γραμματεία, ενώ ο J. Simón Palmer (σσ. 101-112) πραγματεύεται το

πολύ προσφιλέθ θέμα των διὰ Χριστὸν σαλῶν ἀξιοποιώντας κυρίως τον βίο του Συμεών του σαλού.

Τὰ δύο ἀρθρα που ακολουθοῦν παρουσιάζουν κάποιες ἀναλογίες· ο Ε. Rubio (σσ. 113-129) ἀσχολεῖται με τις ἰατρικές σχολές στα μοναστήρια της Νότιας Ἰταλίας, ἐνῶ ο Μ. López Salvá (σσ. 131-145) ἀναφέρεται στις θεραπείες των ἀσθενῶν που συνέβαιναν στη μονή του Κοσμιδίου στην Κωνσταντινούπολη, χρησιμοποιώντας ὡς βασική πηγή πληροφοριῶν τα θαύματα των ἁγίων Κοσμά και Δαμιανού.

Σε μια «παλαιογραφική» ἐνότητα θα μπορούσαν να ἐνταχθοῦν οἱ ἐπόμενες ἑξι μελέτες· ο G. Cavallo (σσ. 147-155) ἐπιχειρεῖ με βάση το κοινωνικό και μορφωτικό ἐπίπεδο των γραφῶν-μοναχῶν και των παραγγελιοδοτῶν τους, καθῶς ἐπίσης και το περιεχόμενο των χειρογράφων που ἀντιγράφονται στα βυζαντινά μοναστήρια να διατυπώσει κάποιες ἐισαγωγικές παρατηρήσεις για το πολιτιστικό ἐπίπεδο των μοναχῶν γενικότερα. Ο Μ. D'Agostino (σσ. 157-169) ἐξετάζει τα διακοσμητικά θέματα των χειρογράφων που εἶναι γραμμένα στο λεγόμενο «στυλ Ἀναστασίου» (κυρίως Patm. 33, Patm. 52, Paris. gr. 515, Paris. gr. 2934, Vat. gr. 1990, Vat. gr. 2053 και Vat. Ottob. gr. 85). Η Υ. Corrales (σσ. 171-181) ἀσχολεῖται με το θέμα της ἀντιγραφικής δραστηριότητας στα μοναστήρια του Ἀγ. Ὁρους (11ος-12ος αι.), ξεκινώντας ἀπὸ ἓνα σπάραγμα της ψευδοσιόδειας Ἀσπίδας που σώζεται στον κώδικα Paris. Suppl. gr. 663 και προέρχεται ἀπὸ τον Ἄθωνα, ἐνῶ ταυτόχρονα ἐπισημαίνει το γεγονός ὅτι ἡ ἀπουσία χειρογράφων κοσμικῶν συγγραφέων ἀπὸ τις ἀγιορειτικές βιβλιοθήκες σήμερα δεν οφείλεται στη μη ἀντιγραφή τους ἀλλὰ στη μεταφορά των χειρογράφων αὐτῶν κατὰ την περίοδο της Τουρκοκρατίας σε ἄλλες βιβλιοθήκες. Η Α. Džurona (σσ. 183-190) προσπαθεῖ με ὄχι ἰδιαίτερα πειστικά ἐπιχειρήματα να ἀποδείξει ὅτι ἓνα χειρόγραφο του Γρηγορίου Ναζιανζηνού, που βρίσκεται σήμερα στο Κέντρο Ivan Dujčev της Σόφιας και ἀνήκε στη Μονή Τιμίου Προδρόμου Σερρών (D 282, olim P A 14), γράφτηκε στην Κωνσταντινούπολη. Χωρίς ἰδιαίτερη σημασία εἶναι και το ἀρθρο της Τ. Laleva (σσ. 191-201), το οποίο ἀναφέρεται στη δημιουργία του πρώτου βουλγαρικού ἀλφαβήτου στο μοναστήρι της Βιθυνίας, ὅπου ζούσε ο ἅγιος Κύριλλος. Στο τελευταίο ἀρθρο αὐτῆς της ομάδας ἡ I. Pérez Martín παρουσιάζει την ἀντιγραφική δραστηριότητα που συνδέεται με τη Μονή της Χώρας και τη βιβλιοθήκη της βασιμμένη κυρίως στα χειρόγραφα του Θεόδωρου Μετοχίτη και του Νικηφόρου Γρηγορά. Η συγγραφέας ἀξιοποιώντας τις ἐρευνες των τελευταίων χρόνων ἀλλὰ και τις δικές της προσθέτει στα ἤδη γνωστά και μερικά νέα χειρόγραφα χωρίς ὁμως να κάνει την παραμικρή ἀναφορά στη μελέτη του Ο. Volk για τις μοναστηριακές βιβλιοθήκες (*Die byzantinischen Klosterbibliotheken von Konstantinopel, Thessalonike und Kleinasien*, München 1954), ὅπου (σσ. 108-110) γίνεται λόγος και για τα χειρόγραφα αὐτῆς της Μονῆς.

Τα δύο επόμενα άρθρα, του J. Martínez Gázquez (σσ. 235-241) και του O. De la Cruz Palma (σσ. 243-253), παρουσιάζουν την πρώτη λατινική μετάφραση του μυθιστορήματος *Βαρλαάμ και Ιωάσαφ*, που βασίζεται στο βυζαντινό κείμενο και σώζεται στον κώδικα Neapol. VIII.B.10, και τα βιβλικά παραθέματα στις ρομανικές μεταφράσεις του ίδιου έργου.

Ο S. Alvarado Socastro (σσ. 255-270) αναφέρεται σε μια μοναστική διαμάχη στη Ρωσία του τέλους του 15ου αι. μεταξύ του αγίου Νείλου του Sora και του αγίου Ιωσήφ του Volokomask και τις συνέπειές της, ενώ ο Fr. J. Juez Gálvez (σσ. 271-289) ασχολείται με τον δημόδη βίο του αγίου Ιωάννη της Ρίλας.

Στη μελέτη του M. Cortés Arrese (σσ. 291-305) παρουσιάζεται μια συλλογή εικόνων του ρώσου αξιωματούχου Sergio Oztoup (1886-1974), η οποία περιλαμβάνει 1200 περίπου εικόνες μεταξύ των οποίων και αρκετές σημαντικές μεταβυζαντινές εικόνες.

Η E. Poreanga (σσ. 307-317) μελετά παραστάσεις σε μοναστήρια της Μολδαβίας που έχουν ως θέμα γεγονότα της βυζαντινής ιστορίας (όπως π.χ. παραστάσεις του Ακάθιστου ύμνου σε συνδυασμό με την πολιορκία της Κωνσταντινούπολης από τους Αβάρους), ενώ η επίδραση του Ιωάννη της Κλίμακος και του έργου του στη ρουμανική λογοτεχνία είναι το θέμα της μελέτης του M. Moragu (σσ. 319-328). Η συλλογή των μελετών ολοκληρώνεται με την παρουσίαση των βυζαντινών χειρογράφων της βιβλιοθήκης των πρώτων Μαυροκορδάτων από τον A. Pippidi (σσ. 329-340).

Ο τόμος συμπληρώνεται με ευρετήριο ονομάτων (341-352) και εικόνες.

Αν εξαιρέσει κανείς ορισμένα λάθη που υπάρχουν στα ελληνικά παραθέματα (π.χ. σ. 85 *ταῖς εἰσαγωγῶν ἀρεταῖς*, σ. 85 *ἡδυνήθη*, σ. 91 *ἔχουθενεῖν*, σ. 92 *θεωρετικός*, σ. 187 *τῶν ἐνδεῖ λυπεῖν*) ο τόμος αυτός αποτελεί μια ευπρόσδεκτη συμβολή σε θέματα που σχετίζονται με τον βυζαντινό και μεταβυζαντινό μοναχισμό, ιδίως για την ισπανόφωνη βιβλιογραφία, και δικαιώνει τους κόπους των εκδοτών του.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΣΟΦΙΑ ΚΟΤΖΑΜΠΑΣΗ

Costantino Nikas, *I primi tentativi di latinizzazione dei Greci di Napoli e le prime «carte assolute» orientali in Occidente* [Ιταλοελληνικά, Quaderni, 4] Napoli, Istituto Universitario Orientale - Dipartimento di Studi dell'Europa Orientale, 1998, σελ. 251.

Στην πραγματικότητα, η εκτύπωση του βιβλίου τελείωσε τον Φεβρουάριο του 1999, όπως άλλωστε σημειώνεται και στο τελευταίο εσώφυλλο. Το βιβλίο ανήκει στη σειρά «Ιταλοελληνικά Quaderni» (Τετράδια), αριθ. 4. Η σειρά εκδίδεται από το Τμήμα Σπουδών Ανατολικής Ευρώπης, που ανήκει στο Ανατολικό Πανεπιστημιακό Ίδρυμα της Napoli. Παρά τον ιταλικό

του τίτλου, το βιβλίο είναι γραμμένο στα ελληνικά (στο verso του ψευδο-τίτλου δίνεται και ο ελληνικός τίτλος: *Οι πρώτες προσπάθειες εκλατινισμού των Ελλήνων της Νεάπολης και τα πρώτα συγχωροχάρτια στη Δύση*).

Ο πίνακας περιεχομένων (σσ. 7-8 στα ιταλικά, 9-10 στα ελληνικά) ακολουθείται από τη βιβλιογραφία. Στη σ. 7 ο όρος *Controtriferma* θα έπρεπε βέβαια να γραφεί *Controtriforma*. Ο όρος *Carte Assolutorie* (συγχωροχάρτια) θα μπορούσε να αποδοθεί και με τη λατινική (και ευρύτερα γνωστή) μορφή *indulgentia* ή, στον πληθυντικό, *indulgentiae*. Στη σ. 9 αντί «Χειρόγραφα έγγραφα [sic] ανέκδοτα», έπρεπε να γραφεί «Χειρόγραφα κείμενα ανέκδοτα» ή «Χειρόγραφες πηγές ανέκδοτες»· αντί «Καρδηνάλιου» έπρεπε να γραφεί «καρδιναλίου»· αντί «χειρογράφου τόμου», έπρεπε να γραφεί «χειρόγράφου τόμου».

Η βιβλιογραφία (σσ. 11-23) περιλαμβάνει: (1) Ανέκδοτες χειρόγραφες πηγές από το Ιστορικό Αρχείο της εκκλησιαστικής διοίκησης της Napoli: *fondo Benefici· Fondo Chiese e Parrocchie, Registri Parrocchiali, Santi Pietro e Paolo dei Grecii: Fondo Concorsi (per Parroco)*. Η τελευταία λέξη γράφεται δύο φορές· και τις δύο ανορθόγραφα (*Parrocco, Parocco*). (2) Κυριότερα βοηθήματα. Ύστερα από κάθε τίτλο λείπει η τελεία, εκτός από τις εξής περιπτώσεις: *Cugnoni* (σ. 12), *De Backer* (σ. 12), *Dizionario* (σ. 13), *Hassiotis «Η Πελοπόννησος»* (σ. 15), *Μυστακίδου «Δύο αρχιεπίσκοποι»* (σ. 18) και *Pellegrini «Nuoni»* (σ. 20). Τα επώνυμα των συγγραφέων που έγραψαν στα ελληνικά γράφονται στα ελληνικά, με την εξαίρεση του επωνύμου *Hassiotis*, που στα δύο από τα τρία δημοσιεύματά του θα έπρεπε να γραφεί «Χασιώτης». Ίσως ο συγγρ. προβληματίστηκε με τη λατινική απόδοση του X (*Ch* ή *H*): προτίμησε να ενοποιήσει τα λήμματα υπό ενιαία μορφή *Hassiotis*, δημιουργώντας όμως έτσι την εντύπωση, σε αναγνώστη που αγνοεί πρόσωπα και πράγματα, ότι πρόκειται για μη Έλληνα συγγραφέα που έγραψε ελληνικά. Η σημείωση ότι ένα δημοσίευμα έχει πλούσια βιβλιογραφία δεν χρειαζόταν στη Βιβλιογραφία (σ. 11)· θα μπορούσε να σημειωθεί στην ειδική πραγμάτευση του θέματος στο κυρίως κείμενο. Στη σ. 12 αντί *manoscrits*, έπρεπε να γραφεί *manuscripts*· αντί *nèogrecs*, έπρεπε να γραφεί *néogrecs*· αντί *mèridionale*, έπρεπε να γραφεί *mèridionale*· αντί *Grottaferreta*, έπρεπε να γραφεί *Grottaferrata*· αντί *ècrivains*, έπρεπε να γραφεί *écrivains*. Στη σ. 13 και στο έργο του C. De Lellis, *Supplimento a Napoli Sacra di D. Cesare d'Engenio Caracciolo*, Napoli 1654, το *Engenio* αντιστοιχεί προφανώς σε *Eugenio*. Ωστόσο, σε καμία υποσημείωση του συγγρ. δεν υπάρχει παραπομπή στο συγκεκριμένο βιβλίο του De Lellis. Δεν είχα την υπομονή να ελέγξω όλους τους τίτλους που παρατίθενται στη βιβλιογραφία, μένω όμως με την υποψία ότι, όπως συμβαίνει και με το έργο του De Lellis, αρκετά έργα παρατίθενται χωρίς αυτοψία. Από την άλλη μεριά, η χρήση του επιθέτου «κυριότερα» στα βοηθήματα του συγγρ. (σ. 11) δεν λειτουργεί, φυσικά, ως ένδειξη μετριοφροσύνης. Στη σ. 14 και στο δημοσίευμα του Gay η λέξη *fine* θα έπρεπε να γραφεί *fin*, ενώ η λέξη *littérature*, *littérature*. Στην ίδια σ. και στο δημοσίευμα του Guillou η λέξη *Mèlanges* θα έπρεπε να γραφεί *Mélanges*, η συντετμημένη λέξη *Archèol.* θα έπρεπε να γραφεί *Archéol.* Στη σ. 15, στο δημοσίευμα του Hilgers, η λέξη *Entwicklung* θα έπρεπε να γραφεί *Entwicklung*, η λέξη *Paterborn* θα έπρεπε να γραφεί *Paderborn*. Στην ίδια σ. τα τέσσερα δημοσιεύματα του Jedin γράφονται με άτακτη χρονική σειρά: 1973, 1964, 1948, 1969. Στη σ. 16 και στο τελευταίο δημοσίευμα

του Korolewskij οι λέξεις *Géographie Ecclésiastique* θα έπρεπε να γραφούν *Géographie Ecclésiastique*. Στην ίδια σ. και στο δημοσίευμα του Krajsar η λέξη *Audienses* θα έπρεπε να γραφεί *Audiences*. Στη σ. 17 και στο πρώτο δημοσίευμα του Λάμπρου η λέξη «Μετανάστευσης» θα έπρεπε να γραφεί «Μετανάστευσις». Στην ίδια σελίδα και στην πρώτη *Bibliographie* του Legrand οι λέξεις *XVe et XVIe* θα έπρεπε να γραφούν *XVe et XVIe*. Στην ίδια σ. και στον τελευταίο τίτλο το επώνυμο «Μέρτζιου» έπρεπε να γραφεί «Μέρτζιου». Στη σ. 18 και στο δημοσίευμα του Μυστακίδη «Δύο αρχιεπίσκοποι Αχριδών [...]», η φράση «κατ' αυτούς κατ'» θα έπρεπε να γραφεί «κατ' αυτούς» Στη σ. 19 και στο πρώτο δημοσίευμα του Paschini η βιβλιογραφική παραπομπή είναι ατελής. Γενικά δημιουργείται στον αναγνώστη η εντύπωση ότι ο συγγρ. δεν έχει δει ο ίδιος όλα τα δημοσιεύματα που παραθέτει, επειδή, εκτός από την ατελή παραπομπή που αναφέρθηκε παραπάνω, οι παραπομπές σε άρθρα περιοδικών δίνονται άλλοτε, όπως είναι μεθοδολογικά ορθό, με τον συνολικό αριθμό σελίδων τους, ενώ άλλοτε μόνο με την ένδειξη «ss» (= κ.ε.) μετά τον αριθμό της πρώτης σελίδας. Στη σ. 20 και στο πρώτο δημοσίευμα του Pellegrini, η βραχυγράφιση του περιοδικού *Riv. Glott. Filol. et d'Istit. Class.* δε φαίνεται σωστή. Στην ίδια σ. και στο δεύτερο δημοσίευμα του Peri, που είναι μονογραφία, η παράθεση αριθμού σελίδων δεν είχε θέση στη βιβλιογραφία: έπρεπε να γίνει στην αρμόδια υποσημείωση, όπως πράγματι συμβαίνει στη σ. 39, υποσ. 34. Στις σσ. 20-21 υπάρχει άτακτη χρονική σειρά των δημοσιευμάτων του Rohlf: 1972, 1956-61, 1966-67, 1964, 1975. Στη σ. 21 και στο δίτομο έργο του Sragano δεν καταλαβαίνει κανείς τι σημαίνει η παράθεση του σημειώματος (part. p. 241). Η πρόθεση του συγγρ. να προσέξει ιδιαίτερα τη σ. 241 (ποιου τόμου;) φαίνεται πως μεταφέρθηκε κατευθείαν από το σχετικό δελτίο του στη βιβλιογραφία, ενώ θα είχε θέση μόνο στην αρμόδια υποσημείωση 8 της σ. 28, όπου ξεκαθαρίζεται ότι πρόκειται για τον 1ο τόμο του Sragano. Στη σ. 21 του βιβλίου ο S. J. Sommervogel θα έπρεπε να τοποθετηθεί πριν από τον Sragano, ενώ η λέξη *Jésus* θα έπρεπε να γραφεί *Jésus*. Στη σ. 22 και στο δημοσίευμα του Taccone το όνομα *Sirlto* θα έπρεπε βέβαια να γραφεί *Sirleto*. Στην ίδια σ. και στο δημοσίευμα του Θέμελη η λέξη «Κίτρου» θα έπρεπε να γραφεί «Κίτρους». Στην ίδια σ. και στο πρώτο δημοσίευμα του Τωμαδάκη η λέξη «το» θα έπρεπε να γραφεί «του». Στην ίδια σ. και στο δημοσίευμα του Zachariades η λέξη *Verhandlungen* θα έπρεπε να γραφεί *Verhandlungen*.

Το Α' (άτιτλο) κεφ. ξεκινά με το υποκεφ. «Ενέργειες της Εκκλησίας των Λατίνων μετά την Αντιμεταρρύθμιση» (σσ. 25-32). Εδώ, σ. 26, υποσημ., το *Rodatà* έπρεπε να γραφεί *Rodotà*. Στη συνέχεια υπάρχουν πολλά ανάλογα λάθη (όπως στη σ. 29, υποσημ. 12 «στη Bologna» αντί «στην Bologna», υποσημ. 13 «s. 20» αντί «σ. 20» κ.ά.). Όλα αυτά μετατρέπουν ως ένα βαθμό τον βιβλιοκριτή και σε διορθωτή. Για τον λόγο αυτόν κρίνω περιττό να σημειώσω στο εξής άλλα λάθη. Επισημαίνεται ότι το βιβλίο απαιτούσε, πριν εκτυπωθεί, περισσότερη επιμέλεια, την ώρα μάλιστα που το περιεχόμενο παραμένει πάντοτε ενδιαφέρον. Στο συγκεκριμένο υποκεφ. γίνεται λόγος για τις προσπάθειες της καθολικής Εκκλησίας να ενσωματώσει στο δόγμα της τους ελληνόφωνους ορθοδόξους της νότιας Ιταλίας κατά το τελευταίο τέταρτο του 16ου αι.

Στο υποκεφ. «Το Ελληνικό Κολλέγιο της Ρώμης» (σσ. 32-35) ο συγγρ. ασχολείται με τη λειτουργία (1576/77 κ.εξ.) της συγκεκριμένης σχολής, που σκοπό είχε να εκπαιδεύει ελληνόφωνους νέους, για να διαδώσουν αυτοί στη συνέχεια το λατινικό δόγμα. Ιδιαίτερος λόγος γίνεται για τον απόφοιτο του Κολλεγίου Κορτήσιο Βρανά, που από το τέλος του 1591 ως ιερέας στην ορθόδοξη ελληνική εκκλησία των αποστόλων Πέτρου και Παύλου της Νεάπολης άσκησε έντονο προσηλυτιστικό έργο υπέρ του καθολικισμού.

Το επόμενο υποκεφ., «Η Αδελφότητα των Ελλήνων της Νεάπολης. Η Εκκλησία των αγίων Αποστόλων Πέτρου και Παύλου και ο ρόλος του ιερέα Κορτήσιου Βρανά» (σσ. 35-45), ασχολείται με πολλά θέματα, όπως μαρτυρεί και ο σχοινοτενής τίτλος του. Πελοποννήσιοι, για να αποφύγουν την οθωμανική λαίλαπα, έφτασαν πρόσφυγες στην Ιταλία και ίδρυσαν την ελληνική κοινότητα της Νεάπολης στα 1534. Ορθόδοξη εκκλησία είχε χτίσει εκεί ήδη από το 1518 ο Θωμάς Ασσάν Παλαιολόγος. Ο δραστήριος ουνίτης Βρανάς, ωθούμενος από ιδιοτελείς οικονομικούς λόγους, συμπαραστάθηκε στην κληρονόμο του Παλαιολόγου, τη Βικτωρία Ράλλη, κατά τους δικαστικούς αγώνες της εναντίον της αδελφότητας των Ελλήνων της Νεάπολης. Ανάμεσα στο υλικό που συγκεντρώθηκε από τις ανακρίσεις βρίσκονται μερικά σπουδαία συγχωροχάρτια πατριαρχών και αρχιεπισκόπων της ορθόδοξης Εκκλησίας.

Το Β' κεφ. («Τα συγχωροχάρτια των Ελλήνων της Νεάπολης») έχει έξι υποκεφ., που αριθμούνται με λατινική αρίθμηση (I-V) τα πέντε πρώτα, ενώ με αραβική (6) το τελευταίο. Το πρώτο υποκεφάλαιο, με τίτλο «Γενικές πληροφορίες» (σσ. 47-53), ασχολείται με την προϊστορία των συγχωροχαρτιών (*indulgenze*, λατ. *indulgentiae*). Το θέμα των συγχωροχαρτιών της ορθόδοξης Εκκλησίας δεν έχει ακόμη μελετηθεί ικανοποιητικά. Προς την κατεύθυνση αυτήν είχε στραφεί από το 1983 ο Φ. Ηλιού με άρθρα του στο περιοδικό *Τα Ιστορικά*, όπου όμως ο λαμπρός ερευνητής ασχολείται μόνο με έντυπα, μεταγενέστερα του 16ου αι. Είναι όμως βέβαιο ότι για ορθόδοξα συγχωροχάρτια υπάρχουν μαρτυρίες ήδη από τον 15ο αι. Το ότι αυτά κυκλοφορούσαν στους κύκλους των ορθόδοξων της Δύσης, ιδιαίτερα στη νότια Ιταλία – Νεάπολη και Σικελία – αποδεικνύεται από τα 23 συγχωροχάρτια που τυχαία ανακάλυψε ο συγγρ. στο *Archivio Storico Diocesano* της Νεάπολης. Κάθε ορθόδοξη οικογένεια θεωρούσε μεγάλη τιμή να κατέχει όσο το δυνατόν περισσότερα συγχωροχάρτια από ορθόδοξους πατριάρχες. Κατά παλαιά συνήθεια τα συγχωροχάρτια τοποθετούνταν στα χέρια του νεκρού, που ενταφιαζόταν με αυτά. Από την άλλη μεριά η καθολική Εκκλησία προσπαθούσε να συλλέγει και να αχρηστεύει όσο πιο πολλά ορθόδοξα συγχωροχάρτια μπορούσε. Υπάρχει μαρτυρία ότι ο Βρανάς έσκισε μερικά συγχωροχάρτια που του είχαν παρουσιάσει πιστοί ορθόδοξοι.

Στο δεύτερο υποκεφ., που φέρει τίτλο «Ενέργειες του Καρδινάλιου

Gesualdo» (σσ. 54-58), ο συγγρ. ασχολείται με τον καθολικό αρχιεπίσκοπο της Νεάπολης, τον Gesualdo. Αυτός απειλούσε στα 1598 με αφορισμό όσους ορθοδόξους δεν του παρέδιδαν τα συγχωροχάρτια που είχαν στην κατοχή τους.

Το τρίτο υποκεφ. «Πώς και πότε έφθασαν τα συγχωροχάρτια στη Νεάπολη» (σσ. 58-64) κάνει λόγο για τις ανακρίσεις των ορθοδόξων από τους αρμόδιους καθολικούς κληρικούς και απαντά στα ερωτήματα που θέτει ο τίτλος, με απαντήσεις που εξάγονται από τα πρακτικά των ανακρίσεων που μελετήθηκαν. Τα περισσότερα συγχωροχάρτια πωλούνταν από ιερωμένους που ταξίδευαν «προς ζητείαν» και μάζευαν ελεημοσύνες για την οικονομική ενίσχυση ορθοδόξων πατριαρχείων ή αρχιεπισκοπών.

«Χρόνος έκδοσης και προέλευση των συγχωροχαρτιών» επιγράφεται το τέταρτο υποκεφ. (σσ. 64-84). Εδώ ο συγγρ. συζητά εκτενώς τα σχετικά θέματα και δίνει απαντήσεις στα προβλήματα που αναφέρονται. Συγχωροχάρτια, π.χ., μπορούσαν να διανέμονται στους πιστούς και μετά τον θάνατο των εκδοτών πατριαρχών. Πολλά από αυτά ήταν τυποποιημένα, με κενό στο σημείο όπου γραφόταν το όνομα του παραλήπτη. Στο υποκεφ. αυτό χρειάζεται να διορθωθούν και οι εξής φραστικές αστοχίες: σ. 73 «παρέσχε προβλήματα», σ. 77 «το ίδιο τρόπο», σ. 79 «από στη θέση».

Το πέμπτο υποκεφ. «Πόσα και ποία συγχωροχάρτια εστάλησαν στη Ρώμη» (σσ. 84-90) ασχολείται με τα συγχωροχάρτια που παραδόθηκαν κατά τις ανακρίσεις των Ελλήνων της Νεάπολης και στη συνέχεια στάλθηκαν στη Ρώμη. Ειδικά για τον Μιχαήλ Μπούα και τον Πέτρο Λάντζα, μέλη γνωστών οικογενειών που έδωσαν πολλούς *stradioti*, ο αναγνώστης θα περίμενε από το συγγρ. έναν ευρύτερο σχολιασμό.

«Η μορφή και το περιεχόμενο των συγχωροχαρτιών» είναι ο τίτλος του έκτου υποκεφ. (σσ. 90-92). Εδώ αξίζει να σημειωθεί ότι τα συγχωροχάρτια ονομάστηκαν και *μετριότητες*, επειδή τα περισσότερα αρχίζουν με τη στερεότυπη φράση *Η μετριότης ημών*, που αναφέρεται βέβαια στον εκδότη αρχιερέα.

Το Γ' κεφ., με γενικό τίτλο «Τα έγγραφα του χειρογράφου τόμου του Archivio Storico Diocesano di Napoli, fondo S. Officio n. 288 A 2», έχει τρία υποκεφ. Το πρώτο από αυτά επιγράφεται «Γενική περιγραφή» (σσ. 93-96) και ασχολείται παλαιογραφικά με τον παραπάνω κώδικα, που περιλαμβάνει έγγραφα από τον Δεκέμβριο του 1597 ως τον Νοέμβριο του 1598, αλλά και μερικά της περιόδου ως τον Ιανουάριο του 1606.

Ο συγγρ. επιγράφει το δεύτερο υποκεφ. «Αναλυτική αναγραφή των εγγράφων» (σσ. 96-100). Εδώ δίνεται περιληπτικά το περιεχόμενο των 47 εγγράφων που περιλαμβάνονται στα 54 φύλλα του τόμου.

Το τρίτο υποκεφ., με τίτλο «Το περιεχόμενο κάθε εγγράφου» (σσ. 100-139), αναλύει και σχολιάζει τα περιεχόμενα των 47 εγγράφων. Στη σ. 108 ο συγγρ. διατυπώνει την απλοϊκά γενικευμένη και ατεκμηρίωτη από αλλού άποψη, ότι «οι περισσότεροι των κυπρίων ασπάστηκαν τον Κα-

θολικισμό κατά τη διάρκεια της μακρόχρονης βενετσιάνικης κατοχής του νησιού».

Στο Δ' κεφ., με τίτλο «Τα κείμενα των εγγράφων» (σσ. 141-213), εκδίδονται διπλωματικά όλα, και τα 47, έγγραφα του κώδικα. Κατά περίεργο τρόπο τα ελληνικά αριθμούνται εσωτερικά κατά στίχο, ενώ τα λατινικά και ιταλικά μόνο κατά φύλλο. Εικάζω ότι στη σ. 155, στίχ. 9-10, αντί di della Natione θα έπρεπε να εκδοθεί di detta natione· στη σ. 167, στίχ. 7, αντί gustiniana θα έπρεπε να εκδοθεί Giustiniana. Αρκετές ανάλογες παρατηρήσεις θα μπορούσαν να σημειωθούν. Επίσης, ο εκδότης παρεμβαίνει και διορθώνει τα ορθογραφικά σφάλματα των εγγράφων χρησιμοποιώντας κριτικό υπόμνημα με ασύμφορα φιλολογικά κριτήρια.

Ακολουθούν στις σσ. 215-226 12 πίνακες, που περιέχουν αναπαραστάση της στάχωσης του κώδικα ο πρώτος και φωτογραφίες μερικών επιμέρους φύλλων των εγγράφων του οι υπόλοιποι. Η σ. 227 περιέχει κατάλογο αποστολέων των συγχωροχαρτιών και των επιστολών· η σ. 228 κατάλογο των κατόχων τους. Γενικός πίνακας ονομάτων (λατινικός-ιταλικός) καταλαμβάνει τις σσ. 229-239· γενικό ευρετήριο ονομάτων (ελληνικό) τις 240-251.

Πολλά από τα προβλήματα που συζητά και δεν επιλύει ο συγγρ. θα είχαν ίσως λυθεί, αν η έρευνά του, εκτός από το Archivio Storico Diocesano di Napoli, επεκτεινόταν και στο Archivio di Stato di Napoli. Πρέπει πάντως να επαινεθεί ο κ. Κ. Νίκας για τον ερευνητικό μόχθο και την επίμονη αρχαιακή δουλειά του, έστω και σε ένα μόνο Αρχείο· έφερε σε φως σπουδαίες μαρτυρίες για πρόσωπα και γεγονότα μιας εποχής ξεχωριστά σημαντικής για τον ελληνισμό της Νεάπολης· ευτύχησε να ανακαλύψει τα παλαιότερα ίσως σωζόμενα συγχωροχάρτια της ορθοδοξίας στη Δύση. Ο βιβλιοκριτής όμως μένει με την αίσθηση ότι οι μεθοδολογικές ατέλειες του βιβλίου μείωσαν το αποτέλεσμα, που δεν ικανοποιεί απόλυτα τον εξειδικευμένο αναγνώστη.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΙΩΑΝΝΗΣ Δ. ΨΑΡΑΣ

Dionysios Hatzopoulos, *La dernière guerre entre la République de Venise et l'Empire Ottoman (1714-1718)*, Montréal, Centre d'Études Helléniques - Collège Dawson, 2019, σελ. 262.

Ο Διονύσιος Χατζόπουλος είναι καθηγητής στο Τμήμα Ιστορίας του Κολεγίου Dawson στο Πανεπιστήμιο του Montréal και το βιβλίο του είναι έκδοση του Κέντρου Ελληνικών Σπουδών του Κολεγίου αυτού. Από τη βιβλιογραφία απουσίαζε μια σύγχρονη μονογραφία για τον έβδομο και τελευταίο πόλεμο ανάμεσα στη Δημοκρατία της Βενετίας και την οθωμανική αυτοκρατορία. Η εργασία της Α. Bernardy, *L'ultima guerra turco-veneziana (MDCCXIV-MDCCXVIII)*, Firenze 1902, ήταν ήδη αρκετά παλιά

και ασφαλώς αγνοούσε μεταγενέστερες ερευνητικές μαρτυρίες και πορίσματα. Η πολεμική αυτή σύγκρουση κράτησε από τον Δεκέμβριο του 1714 ως τον Ιούλιο του 1718 και έληξε με τη συνθήκη του Passarowitz (Požarevac). Ο τελευταίος βενετοτουρκικός πόλεμος αποτελούσε ουσιαστικά αγώνα ελέγχου του ελλαδικού χώρου, θαλάσσιου και στεριανού. Το καίριο πάντως σημείο της μακράς διαμάχης, όλων δηλαδή των πολέμων ανάμεσα στις δύο δυνάμεις, υπήρξε ο πέμπτος πόλεμος, ο κρητικός (1645-1669). Η απώλεια της Κρήτης σήμαινε για τη Γαληνοτάτη την αρχή του τέλους της αποικιακής παρουσίας της στο Αιγαίο. Το μεσοδιάστημα της βενετικής κατοχής στην Πελοπόννησο, επιβεβαιωμένο από τη συνθήκη του Carlowitz (Karlovci, 1699), αποτέλεσε ένα βραχύ επεισόδιο, ανήμπορο να επηρεάσει την τελική έκβαση του μακρόχρονου αγώνα ανάμεσα στις δύο πλευρές. Ο τελευταίος βενετοτουρκικός πόλεμος έδειξε βέβαια τις αδυναμίες και των δύο πρωταγωνιστών. Εξασθενημένη στρατιωτικά, πολιτικά και οικονομικά η Βενετία υποχρεώθηκε να προσκολληθεί στην αυστρογερμανική αυτοκρατορία για να πετύχει να σώσει στο Passarowitz ό,τι μπορούσε· στο τέλος του 18ου αι. θα καταλυθεί, θύμα της ναπολεόντειας ορμής. Από την άλλη μεριά, η αυτοκρατορία των σουλτάνων, αιχμάλωτη ενός παρελθόντος μεγάλων κατακτήσεων, φάνηκε ανώριμη να προσαρμοστεί στις νέες συνθήκες. Αυτό θα οδηγούσε στην προοδευτική αποδυνάμωση της Πύλης ως ισχυρού γεωπολιτικού παράγοντα στην περιοχή.

Βασική χειρόγραφη πηγή του συγγρ. υπήρξε ένας χαρτώος κώδικας που βρίσκεται στο Πρεσβυτεριανό Κολέγιο του Montréal. Γραμμένος στα ιταλικά κατά το τέλος του πρώτου τετάρτου του 18ου αι. από τρεις γραφείς σε 296 αριθμημένα φύλλα, περιέχει πληροφορίες για τις βενετοτουρκικές συγκρούσεις, την πολιορκία της Κέρκυρας και τα γεγονότα των ετών 1715-1718. Το χειρόγραφο περιέχει μια σειρά επιμέρους αντιγράφων, σύγχρονων με τις επίσημες αναφορές του Daniel Dolfin, καθώς και λεπτομερείς περιγραφές των στρατιωτικών επιχειρήσεων στην ελληνική χερσόνησο και στα δύο πελάγη, Αιγαίο και Ιόνιο. Ανήκε στον Charles Sebright, βαρόνο του Everton, που πέθανε στα 1884. Ο Βρετανός αυτός ευγενής είχε υπηρετήσει από το 1842 ως διπλωματικός εκπρόσωπος του αγγλικού θρόνου στην Κεφαλονιά και στη Λευκάδα. Μετά την ένωση της Επτανήσου με την Ελλάδα, ο Sebright υπηρέτησε ως πρόξενος της Βρετανίας στην Κεφαλονιά (1864-1870) και αμέσως κατόπιν ως γενικός πρόξενος της χώρας του στα Ιόνια νησιά, με έδρα την Κέρκυρα. Στα 1886, δύο χρόνια μετά το θάνατό του, η συλλογή χειρογράφων και η βιβλιοθήκη του αποκτήθηκαν από το Πρεσβυτεριανό Κολέγιο του Montréal. Οι προηγούμενοι κτήτορες του χειρογράφου παραμένουν άγνωστοι.

Ο συγγρ. χρησιμοποίησε δύο ακόμη χειρόγραφες πηγές: το χφ 7530 της πρώην συλλογής του Thomas Phillipps, φφ. 82-88 και το χφ McGill 689/3. Το πρώτο από τα δύο αποτελεί μια ανώνυμη περιγραφή (14 σελί-

δες) της πολιορκίας της Κέρκυρας στα 1716. Φέρει χρονική ένδειξη 26 Αυγούστου 1716. Ανήκε στη βιβλιοθήκη της ρωμαϊκής οικογένειας Colonna, πριν περάσει στη συλλογή Phillipps. Τώρα ανήκει στον κ. Χατζόπουλο, αλλά ο ίδιος δε δηλώνει τον τρόπο κτήσης του. Το δεύτερο χφ, με χρονολογία 23 Μαΐου 1715, είναι του δόγη Giovanni Corner B' (1709-1722) και έχει περιγραφεί από τον συγγρ. στο άρθρο του «Venice and Crete: Documents from the XVIth to XVIIIth Centuries», *Fontanus* 4 (1991) 66.

Το κυριότερο, βέβαια, χειρόγραφο υλικό για το θέμα απόκειται στα βενετικά αρχεία (ιδίως στο Κρατικό). Στο Archivio di Stato di Venezia βασική πηγή πληροφόρησης για τα γεγονότα του πολέμου αποτελεί, στη σειρά Senato, η υποσειρά Proveditori da terra e da mar. Ο συγγρ. θα μπορούσε να στηριχθεί εκεί σε πρωτογενείς πηγές και ενδεχομένως να φέρει σε φως άγνωστα στοιχεία. Το ακόλουθο ερώτημα είναι μεθοδολογικό: έπρεπε ο συγγρ. να περιοριστεί στη σύνθεση ενός άρθρου, όπου θα παρουσίαζε το ανέκδοτο υλικό που βρήκε στον Καναδά, αποδελτιώνοντας τις πληροφορίες που εμπλουτίζουν ό,τι ως σήμερα είναι γνωστό για τον τελευταίο βενετοτουρκικό πόλεμο, ή καλώς προχώρησε στη σύνθεση της συνολικής ιστορίας του πολέμου αυτού με μια μονογραφία, χρησιμοποιώντας και όλο το διαθέσιμο έντυπο υλικό (δημοσιευμένες πηγές και βοηθήματα); Η απάντηση δεν είναι δύσκολη. Εφόσον λείπει μια σύγχρονη μονογραφία για τον πόλεμο αυτόν (εκτός αν θεωρήσουμε ως ικανοποιητικές τις σελίδες που του έχουν αφιερώσει οι Α. Ε. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. Δ', Θεσσαλονίκη 1973, σσ. 76-86, και Ι. Χασιώτης, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΑ', Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1975, σσ. 39-51, για να μην αναφέρουμε άλλες επίτομες ή πολύτομες εκδόσεις βενετικής ή οθωμανικής ιστορίας στα ιταλικά, τα τουρκικά ή άλλες γλώσσες), καλώς ο συγγρ. προχώρησε στη συγγραφή μιας μονογραφίας.

Η ύλη του βιβλίου διαρθρώνεται χρονολογικά, σε κεφάλαια για κάθε έτος του πολέμου και υποκεφάλαια για τα σημαντικότερα γεγονότα μέσα στο συγκεκριμένο έτος. Η μέθοδος αυτή είναι δόκιμη και αποδεκτή. Προηγούνται της κυρίως ύλης τα εισαγωγικά κεφάλαια και έπονται το ακροτελεύτιο, για τη συνθήκη του Passarowitz, ο επίλογος, η βιβλιογραφία, το παράρτημα εγγράφων με τέσσερα κείμενα (από τα οποία τα τρία πρώτα αποτελούν χαρακτηριστικά αποσπάσματα από τον χειρόγραφο κώδικα του Πρεσβυτεριανού Κολεγίου του Montréal) και το ευρετήριο.

Αξιοσημείωτη είναι η παρατήρηση του συγγρ. στη σ. 159 (όπου αναφέρεται στις επιχειρήσεις του 1717) ότι η πλειονότητα των βενετικών πληρωμάτων αποτελούνταν από Έλληνες νησιώτες, Αλβανούς και Δαλματούς. Από την άλλη πλευρά, ο οθωμανικός στόλος χρησιμοποιούσε και αυτός πληρώματα ελληνικά και αλβανικά. Η γνωστή αυτή τραγωδία του ελληνισμού, το να πολεμούν μεταξύ τους ομοεθνείς ενταγμένοι εκούσια ή

ακούσια σε αντίπαλες ξένες δυνάμεις, είχε επαναληφθεί πολλές φορές, με αποκορύφωμά της ίσως τη ναυμαχία της Ναυπάκτου (1571), όπου το περισσότερο αίμα που χύθηκε ήταν ελληνικό, εφόσον έλληνες κωπηλάτες υπηρετούσαν στους αντίπαλους στόλους.

Στη βιβλιογραφία θα μπορούσε να περιληφθεί η μονογραφία του Μ. Σακελλαρίου, *Η Πελοπόννησος κατά την δευτέραν τουρκοκρατίαν*, Αθήναι 1939 (ανατ. 1978), η οποία δεν χρησιμοποιήθηκε, όπως έπρεπε, στο ακροτελεύτιο κεφ., το σχετικό με τις συνέπειες του πολέμου. Θα μπορούσε ακόμη να χρησιμοποιηθεί ο σύγχρονος με τα γεγονότα έμμετρος Κλαθμός Πελοποννήσου του Πέτρου Κατσαίτη, που εκδόθηκε από τον Ε. Κριαρά (*Κατσαίτης. Ιφιγένεια - Θυέστης - Κλαθμός Πελοποννήσου. Ανέκδοτα έργα. Κριτική έκδοση με εισαγωγή, σημειώσεις και γλωσσάριο*, Αθήνα 1950· βλ. τις σσ. ιβ'-ιε', 197-281, 312-328). Ο Κατσαίτης ήταν αυτόπτης μάρτυρας· πιάστηκε μάλιστα αιχμάλωτος.

Χρήσιμη θα ήταν η παράθεση χάρτη ή χαρτών με τα τοπωνύμια που αναφέρονται στο βιβλίο. Στο παράρτημα (σσ. 233-253) καλό θα ήταν, κατά τους κανόνες της διπλωματικής, στα δημοσιευόμενα έγγραφα να αριθμούνται στο περιθώριο οι στίχοι ανά πέντε και να δηλώνονται μέσα στο κείμενο οι αλλαγές φύλλου, π.χ. (1v), (2r) κ.ο.κ.

Σε corrigenda θα μπορούσαν να σημειωθούν: σ. 7, στ. 18: *Alors que les*· σ. 20, στ. 20: *établissement*· σ. 33, στ. 10: *treize*· σ. 36, στ. 3: *gouverneur*· σ. 38, στ. 8: *procession*· σ. 44, στ. 37: *Σινάιτου*· σ. 51, στ. 6: *les dispositifs*· σ. 73, στ. 37: *mourir*· σ. 80, στ. 5: *permet*· σ. 81, στ. 26: *La forteresse de Sinj par*. Στη σ. 80, στη βιβλιογραφία (σ. 230) και αλλού το επώνυμο Χασιώτης αποδίδεται *Chasiotis*, αλλά στις σσ. 104, 106 και 177 *Chasiotès*. Οι αριθμοί των τόμων στις παραπομπές στον Hammer γράφονται άλλοτε με λατινική αρίθμηση (π.χ. σ. 72, υποσ. 136: XIII) και άλλοτε με αραβική (π.χ. σ. 109, υποσ. 215: 13). Στη σ. 109, υποσ. 215: 291-292· σ. 120, στ. 7: *Séréniissime République*· στ. 34: *accordés seront toujours*· σ. 130, στ. 32: *les préparatifs*· σ. 131, στ. 8: *samedi*· σ. 134, υποσ. 257: *Guglielmotti*· σ. 144, στ. 16: *août*· σ. 146, υποσ. 277, στ. 3, το κλείσιμο της παρένθεσης δεν χρειάζεται· σ. 155, από τέλος στ. 9: *vaisseaux*· σ. 173, στ. 8: *dell'Arsenal*· σ. 177, στ. 5: *Sanctissimo*· σ. 179, στ. 8: *construite*· σ. 185, στ. 22: *Schulenburg*· σ. 195, υποσ. 313: *Rosa*. (μία τελεία)· σ. 204, στ. 15: *août*· σ. 210, υποσ. 319, στ. προτελ. *una strettissima*· σ. 213, στ. 28: *Xéroméro*· σ. 214, στ. 24: *les Vénitiens*· σ. 216, στ. 2: *possidetis*· υποσ. 331, στ. 4: *quotidiennes*. (μία τελεία)· σ. 219, στ. 11 και 30: *possidetis*· σ. 229, στ. 7: 1853),· στ. 8: 1797· στ. 21: *Έκδίδοντος*· στ. 22: *Σινάιτου*· σ. 233, στ. 22: *lettere mandate a*· σ. 239, στ. τελ.: *Suda*· σ. 241, στ. 5: *sarg(e)nte*· σ. 255, στ. 17: 94. (όχι κόμμα)· σ. 260, στ. 21: 95, 97, 98.

Συμπερασματικά, θα πρέπει να σημειωθεί ότι ο κόπος του Δ. Χατζόπουλου αξίζει την επιβράβευσή μας. Το βιβλίο του αποτελεί μια καλή συνθετική δουλειά. Δεν πρόκειται απλώς για μια ενδιαφέρουσα συμβολή στις γνώσεις μας για την ιστορία της βενετοκρατίας, εφόσον εδώ εντάσσονται και οι βενετοτουρκικοί πόλεμοι, αλλά για μια γενικότερη, χρήσιμη σύνθεση για την καλύτερη γνώση του παρελθόντος του ελληνισμού στις αρχές του 18ου αι.

Βασιλική Μπόμπου-Σταμάτη, *Ὁ Βικέντιος Δαμοδός. Βιογραφία - Εργογραφία 1700-1754*, Ἀθήνα, Μορφωτικό Ἰδρυμα Ἐθνικῆς Τραπεζῆς, 1998, σελ. 629.

Ἡ σύνθεση τῆς ἱστορίας τῆς νεοελληνικῆς φιλοσοφίας ἀποτελεῖ ἓνα ζητούμενο, τὸ ὁποῖο βαθμιαίως ἀρχίζει νὰ ἀποκτᾶ ἐπιστημονικὴ ὑπόσταση. Ὁ ἐντοπισμός, ἡ ἀνάδειξη καὶ ἡ ἀποτίμηση τῆς πνευματικῆς κατάθεσης τῶν νεοελλήνων στοχαστῶν, ἀπὸ τοὺς ὁποίους οἱ περισσότεροὶ δίδαξαν στὰ σχολεῖα τοῦ ὑπόδουλου Ἑλληνισμοῦ, καθὼς καὶ ἡ ἀνίχνευση τῶν φιλοσοφικῶν ρευμάτων ἀπὸ τὰ ὁποῖα διεπνέεται τὸ ἔργο τους, μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ ἰσχυρισθοῦμε ὅτι ἡ ὀπτική προσέγγιση τῆς συγγραφικῆς παραγωγῆς τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας ἔχει διευρυνθεῖ καὶ οἱ ἀντιλήψεις μας γιὰ τὸ πνευματικὸ γίνεσθαι τῆς συγκεκριμένης περιόδου, τὸ ὁποῖο ἀποτέλεσε ἓναν προνομιακὸ χῶρο δοκιμῆς γραμματολογικῶν σχημάτων περιοδολόγησης, μεταβάλλονται. Ἡ μελέτη τῶν χειρόγραφων πηγῶν, ἡ ἀνίχνευση τῶν φιλοσοφικῶν προβληματισμῶν ποὺ ἀποτυπώνονται στὰ κείμενα καὶ ἡ ἐρμηνευτικὴ τους κωδικοποίηση συνιστᾷ ἓνα αἴτημα ποὺ ἡ ὑλοποίησή του προϋποθέτει τὸ αὐτονόητο: τὴ διακρίβωση τῶν κοινωνικῶν συνθηκῶν καὶ τῶν πνευματικῶν παραμέτρων ποὺ συνυφαίνονται τὸ ἱστορικὸ πλαίσιο τῆς ἀτομικῆς δημιουργίας, τὴν ὑπεύθυνη, δηλαδὴ ἐπιστημονικὰ ἐπαρκῆ, ἀνασύσταση τοῦ βίου καὶ τῆς δράσης τῶν νεοελλήνων λογίων καὶ τὴν ἐξαντλητικὴ καταγραφή τοῦ ἔργου τους, ἔτσι ὥστε νὰ εἴμαστε σὲ θέση νὰ ὑπερβοῦμε τὴ συναισθηματικὴ ἐγκύστωση στὸ οἰκεῖο καὶ νὰ σταθμίσουμε μὲ τὰ κριτήρια τῆς ἱστοριοφιλοσοφικῆς ἀξιολόγησης τὴ σημασία τῆς διδασκαλίας τους, ἀποφεύγοντας τὸ ὀλισθηματὸς τῆς γενικόλογης ἀναφορᾶς, ποὺ συχνὰ ἐπενδύεται μὲ ἓνα ρητορικὸ δοκιμιογραφικὸ ὕφος.

Μέσα ἀπὸ τὸ πρίσμα τῶν παραπάνω ἐπισημάνσεων τὸ βιβλίον τῆς Βασιλικῆς Μπόμπου-Σταμάτη καταγράφεται ὡς πειστικὴ ἀπάντηση στὸ ἀνοιχτὸ ἐρώτημα σχετικὰ μὲ τὴν αὐτοτελῆ σπουδαιότητα τῶν φιλοσοφικῶν καὶ ἐπιστημονικῶν ἔργων τῆς περιόδου τῆς Τουρκοκρατίας, ἀφοῦ μὲ σαφήνεια ἀναδεικνύει, γιὰ πρώτη φορά, τὸ εὖρος τῆς πνευματικῆς συγκρότησης τοῦ Κεφαλλονίτη Βικέντιου Δαμοδοῦ (1700-1752), ἐνὸς ἀπὸ τοὺς σημαντικότερους νεοέλληνες φιλοσόφους τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ 18ου αἰ., τὸν βαθμὸ μετοχῆς του στὴ φιλοσοφικὴ συζήτηση ποὺ διεξαγόταν ἐκεῖνη τὴν περίοδο στὸν εὐρωπαϊκὸ χῶρο, τὴν ἐμβέλεια ἀλλὰ καὶ τὴν πολυμέρεια τῆς σκέψης του.

Τὸ βιβλίον ἀποτελεῖ διευρυμένη μορφή τῆς διδακτορικῆς διατριβῆς τῆς συγγρ. ποὺ ὑποβλήθηκε τὸ 1982 στὸ Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης καί, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν «Πρόλογο» (σσ. 9-14) καὶ τὶς εἰσαγωγικὰ παρατηρήσεις (σσ. 15-17), ἐπιμερίζεται σὲ τέσσερα μέρη· στὸ τέλος (σσ. 447-629) καταχωρίζονται οἱ σημειώσεις, ἡ βιβλιογραφία καὶ οἱ ἀναλυτικοὶ πίνακες. Στὸ «Πρῶτον μέρος» (σσ. 19-77) διασαφηνίζονται τὰ στοιχεῖα ποὺ ἀφο-

ροῦν τὸ οἰκογενειακὸ περιβάλλον τοῦ Δαμοδοῦ, τὸν βίον του καὶ τὶς σπουδές του στὸ Φλαγγινιανὸ Φροντιστήριον τῆς Βενετίας (Κεφάλαιο Α', σσ. 21-48) καὶ ἀνασυντίθενται, μέσα ἀπὸ τὸ ἀρχεακὸ ὑλικό, οἱ πληροφορίες σχετικὰ μὲ τὴ λειτουργία τῆς Σχολῆς ποὺ ἱδρυσε ὁ Δαμοδὸς μετὰ τὴν ἐπιστροφή του στὰ Χαβριάτα τῆς Κεφαλλονιάς (Κεφάλαιο Β', σσ. 49-77), ὅπου μὲ ἀπλοελληνικὴ γλῶσσα παρέδιδε στοὺς μαθητὲς του γραμματικὰ καὶ φιλοσοφικὰ μαθήματα (Ρητορικὴ, Λογικὴ, Ἠθικὴ, Φυσικὴ, Μεταφυσικὴ, Θεολογία).

Τὸ ἐκτενὲς «Δεύτερον μέρος» (σσ. 79-362) ἀναφέρεται στὰ τυπωμένα ἔργα του (Κεφάλαιο Α', σσ. 81-95), στὰ χειρόγραφα, τὰ ὁποῖα περιγράφονται λεπτομερῶς (Κεφάλαιο Β', σσ. 96-217) καὶ στὸ περιεχόμενό τους (Κεφάλαιο Γ', σσ. 218-362). Πρόκειται γιὰ τὸ σημαντικότερον τμήμα τῆς μονογραφίας τῆς Β. Μπόμπου-Σταμάτη, ἀφοῦ ἡ συγγρ. μέσα ἀπὸ τὴν προσεκτικὴ καὶ ἐξαντλητικὴ ἀναδίφηση κατορθώνει νὰ φιλοτεχνήσῃ μιὰ πανοραμικὴ ἐργογραφία, ἀπὸ τὴν ὁποία ὀφείλει ὁ μελλοντικὸς ἐρευνητὴς νὰ ξεκινήσῃ τὴν ὁποιαδήποτε ἀπόπειρα ἐρμηνευτικῆς προσέγγισης τοῦ ἔργου τοῦ Βικέντιου Δαμοδοῦ. Πραγματικὴ συμβολὴ στὴν ἔρευνα τῶν πηγῶν τῆς σκέψης τοῦ νεοέλληνα φιλοσόφου ἀποτελεῖ ἡ δημοσίευση ἀποσπασμάτων ἀπὸ τὰ χειρόγραφα κείμενά του, στὰ ὁποῖα ἀπεικονίζεται ἡ στάση του ἀπέναντι στὰ ρεύματα τῶν ιδεῶν ποὺ διατρέχουν ἐκεῖνη τὴν περίοδο τὴν εὐρωπαϊκὴ ἐπιστημονικὴ καὶ φιλοσοφικὴ σκέψη.

Ἡ συγγρ. ἐκθέτει τὰ βασικὰ σημεῖα τῆς ἀνάπτυξης ποὺ ἐπιχειρεῖ ὁ Δαμοδὸς στὶς πραγματεῖες τῆς Λογικῆς (σσ. 220-228), στὴ Ρητορικὴ (σσ. 229-252), στὴ Μεταφυσικὴ (σσ. 252-258), στὴ Φυσιολογία καὶ στὶς Ἐπιτομές της (σσ. 259-320), στὴ Δογματικὴ Θεολογία καὶ σὲ ὀρισμένα συναφοῦς ὀπτικῆς κείμενα (σσ. 320-345) καθὼς καὶ στὰ δύο μελετήματα Ἠθικῆς, τὴν *Σύνοψιν τῆς Ἠθικῆς Φιλοσοφίας* καὶ τὴν *Σύνοψιν τῆς Ἠθικῆς τοῦ Ἀριστοτέλους πρὸς Νικόμαχον κατὰ τὴν ἐρμηνείαν τῶν περιπατητικῶν* (σσ. 345-362). Ἰδιαιτέρα χρήσιμη εἶναι ἡ διεξοδικὴ ἀναγραφὴ (σσ. 551-612) τῶν περιεχομένων τόσο τῶν τυπωμένων, ὅσο – καὶ κυρίως – τῶν ἀνέκδοτων ἔργων τοῦ Δαμοδοῦ, ἀφοῦ ὁ ἀναγνώστης ἔχει τὴ δυνατότητα νὰ πληροφορηθῇ γιὰ τὴ θεματικὴ δυσπρόσιτων κειμένων καὶ τὸν τρόπο πραγμάτευσης τῶν διαφορῶν ἐπιστημονικῶν καὶ φιλοσοφικῶν προβλημάτων.

Ὁ Δαμοδὸς, ὁ «σοφώτατος ἐν θεολογία, ἐν φιλοσοφίᾳ καὶ ἀμφοτέροις τοῖς νόμοις δαφνοφόρος», ὅπως ἀποκαλεῖται στοὺς τίτλους τῶν ἔργων του, συνθέτει τὰ κείμενά του μὲ κριτικὸ πνεῦμα, ἀξιολογεῖ τὶς ποικίλες ἀπόψεις ποὺ συγκρότησαν τὴν ἱστορικὴ ἀποτύπωση τοῦ φιλοσοφικοῦ λόγου καὶ προκρίνει «τὴν πιθανοτέραν» (σ. 283), καθιστώντας σαφῆ τὴν ἄρνησή του νὰ συστοιχηθῇ πλήρως μὲ ἓνα φιλοσοφικὸ σύστημα. Στὴν αὐτόγραφη *Φυσιολογία* του, γιὰ νὰ περιοριστοῦμε σὲ ἓνα ἔργο μὲ εὐρεία διάδοση καὶ ἀπήχηση, ὅπως μπορούμε νὰ συναγάγουμε ἀπὸ τὸν ἀριθμὸ τῶν σωζόμενων χειρογράφων, συναντᾶμε μιὰ λεπτομερῆ ἐκθεση τῶν

απόψεων που διατυπώθηκαν αναφορικά με τὰ οὐσιώδη ζητήματα τῆς φυσικῆς φιλοσοφίας, τῆς ἀνθρωπολογίας καὶ τῆς γνωσιοθεωρίας. Μὲ μεθοδικότητα ὁ Δαμοδὸς διαλέγεται μὲ τοὺς ἀρχαίους, τὸν Πλάτωνα, τὸν Ἀριστοτέλη, τοὺς Ἐπικαύρειους καὶ τοὺς Στωικούς, μὲ τὴ μεσαιωνικὴ σκέψη, τὸν Αὐγουστίνου καὶ τὸν Ἰωάννη Δαμασκηνό, μὲ τοὺς σχολαστικούς, κυρίως τὸν Thomas Aquinas, τὸν Duns Scotus καὶ τὸν Guilielmus de Occam, καθὼς καὶ μὲ τοὺς νεότερους, ἀνάμεσα στοὺς ὁποίους ἐνδεικτικὰ μπορούμε νὰ μνημονεύσουμε τὸν Petrus Pomponatius (1462-1524), τὸν Hugo Grotius (1588-1645), τὸν Franz Suarez (1548-1617), τὸν Denis Petau (1583-1652), τὸν William Harvey (1578-1675), τὸν Petrus Gassendi (1592-1655), τὸν René Descartes (1596-1650), τὸν Evangelista Torricelli (1608-1647), τὸν Antoine Arnauld (1612-1694), τὸν Jacques Rohault (1620-1678), τὸν Blaise Pascal (1623-1662), τὸν Johannes-Baptista Duhamel (1624-1706), τὸν Robert Boyle (1627-1691), τὸν Marcelo Malpighi (1628-1694), τὸν Nicolas Malebranche (1638-1715), τὸν Isaak Newton (1642-1727) καὶ τὸν Petrus van Musschenbroek (1692-1761).

Ἡ συγγρ., ἡ ὁποία διερευνᾷ καὶ σὲ ἄλλες μελέτες μὲ ὄριμο ἐπιστημονικὰ τρόπο παραμέτρους τῆς νεοελληνικῆς ἱστορίας τῶν ιδεῶν, ἐπιτυγχάνει μέσα ἀπὸ τὴν ἐπιλεκτικὴ παρουσίαση καίριων σημείων αὐτοῦ τοῦ ιδιότυπου «διαλόγου», ὁ ὁποῖος μὲ τὴν ἀντίστοιχη ἐννοιολογία καὶ τὴ συναφῆ ἐπιχειρηματολογία διεξάγεται καὶ στὸ πεδίο τῆς Λογικῆς, τῆς Ἠθικῆς, τῆς Μεταφυσικῆς καὶ τῆς Θεολογίας, νὰ σχεδιάσει τὸν εὐρὺ ὀρίζοντα τῆς φιλοσοφικῆς σκέψης τοῦ Βικέντιου Δαμοδοῦ. Μέσα ἀπὸ τὸ πρωτότυπο καὶ συστηματικὸ ἔργο τῆς γνωρίζουμε εὐκρινῶς τὸν στοχαστὴ, ὁ ὁποῖος εἶναι ἐνήμερος ὄχι μόνο τῶν δεδομένων τῆς σύγχρονης του φιλοσοφικῆς καὶ ἐπιστημονικῆς συζήτησης, ἀλλὰ καὶ τῶν ἐπιμέρους πτυχῶσεων τῶν προβληματισμῶν ποὺ διατυπώθηκαν, καὶ γνωρίζει τὴ φιλοσοφικὴ ἐνδοχώρα τῆς ἀντιμαχίας ἀνάμεσα στὴν παραδοσιακὴ καὶ τὴ νεοτερικὴ σκέψη.

Στὸ «Τρίτο μέρος» (σσ. 363-379) ἀξιολογεῖται «ἡ θέση τοῦ Δαμοδοῦ στὴ νεοελληνικὴ παιδεία», ἐνῶ στὸ «Τέταρτο» (σσ. 381-446) καταχωρίζονται ὡς παραρτήματα ὀρισμένα ἔγγραφα καὶ ἐπιστολές, ποὺ διασαφηνίζουν πλευρῆς τῆς δράσης του, δημοσιεύονται τὰ ἀνέκδοτα προοίμια τῆς *Φυσιολογίας* καὶ τῆς *Δογματικῆς* καὶ ἐπανεκδίδεται ἡ *Σύντομος ἰδέα τῆς Λογικῆς κατὰ τὴν μέθοδον τῶν νεωτέρων*, κείμενο τὸ ὁποῖο ἡ συγγρ. εἶχε φέρει παλαιότερα (1978) στὸ φῶς.

Συνοψίζοντας τὴν ἀναπόφευκτα διαγραμματικὴ παρουσίαση τῆς συγκεκριμένης ὑποδειγματικῆς μελέτης, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ σταθμὸ καὶ ἀφετηρία γιὰ τὴν προσπέλαση τοῦ ἔργου τοῦ Βικέντιου Δαμοδοῦ, θὰ μπορούσαμε νὰ ἰσχυρισθοῦμε ὅτι μὲ βάση ὅσα στοιχεῖα εἶναι γνωστὰ στὴν ὡς τώρα ἔρευνα, τὴν ὁποία συγκεφαλαιώνει μὲ φιλολογικὴ ἀκρίβεια ἡ συγγρ., ἡ φιλοσοφικὴ κατάθεση τοῦ κεφαλλονίτη στοχαστῆ ἐγγράφεται στὸν ἀντίποδα τῆς ἀριστοτελικῆς-σχολαστικῆς παράδοσης. Στὴν πλειο-

νότητά τους οί φιλοσοφικές-έπιστημονικές του θέσεις άπηχοϋν, με δεδομένες τις έπιμέρους έπιφυλάξεις, τόν προβληματισμό του René Descartes και τών Καρτεσιανών, ιδιαίτερα όπως συνοψίσθησαν στην εύρύτατης διάδοσης *Logique* του Port Royal (1662).

Ό Βικέντιος Δαμοδός είναι ένας από τους σημαντικότερους νεοέλληνες διανοητές και ό νεοτερικός προσανατολισμός τής σκέψης του συμβάλλει στη διεύρυνση τής φιλοσοφικής έρωτηματοθεσίας και δωροφορεί τή νεοελληνική φιλοσοφία με ένα έργο πλήρες από διερωτήσεις πού προϋποθέτουν συνειδητή άναμέτρηση τόσο με τήν παραδεδομένη σκέψη όσο και με τις προτάσεις του συγκαιρινού του φιλοσοφικού στοχασμού. Στο πρώτο ήμισυ του 18ου αϊ. διαμορφώνεται στον έλληνικό χώρο ένα ρεύμα σκέψης πού άξιοποιεί βασικές παραδοχές τής καρτεσιανής φιλοσοφίας, και ή πολύπτυχη φιλοσοφική κατάθεση του Βικεντίου Δαμοδού άποτελεί μία από τις βασικές συνιστώσες του¹. Είναι εύνόητο ότι ή δημοσίευση του συνόλου τής συγγραφικής του παραγωγής, καθώς και τής αντίστοιχης τών σημαντικών νεοελλήνων στοχαστών, άποτελεί ένα από τά desiderata πού προαπαιτούνται για τή συνθετική θεώρηση τής ιστορίας τής νεοελληνικής φιλοσοφίας, και, σέ τούτη τήν όπτική, ή έπιμελημένη και από άποψη τυποτεχνικής αίσθητικής μονογραφία τής Βασιλικής Μπόμπου-Σταμάτη διαδραματίζει έναν καίριο ρόλο.

Πανεπιστήμιο Ίωαννίνων

ΚΩΣΤΑΣ Θ. ΠΕΤΣΙΟΣ

Modelli e Ritorni. Per una storia dei rapporti letterari Italo-Greci, επιμ. Cristiano Luciani [Da *Sincronie* II, 3], Roma, Vecchiarelli, 1999, σελ. 278.

Ο τόμος περιέχει εννέα κείμενα, άλλα ήδη δημοσιευμένα (στα αγγλικά, γαλλικά ή ελληνικά) σε περιοδικά ή βιβλία, άλλα συνθεμένα ειδικά για την παρούσα συλλογή, και συγκεκριμένα:

1. Nikolaos M. Panajotakis, «Modelli italiani nella letteratura cretese delle origini» [«The Italian Background of Early Cretan Literature», *Dumbarton Oaks Papers* 49 (1995) 281-323; μεταφράστηκαν οι σσ. 281-284, 285-296, 298-320] (σσ. 59-107).

2. Michel Lassithiotakis, «Εμάργωνεν εις τη φωτιά: Tematiche petrarchesche e neopetrarchiste nella letteratura cretese del Rinascimento» [δεν δηλώνονται ούτε ο τίτλος ούτε ο τόπος της πρώτης δημοσίευσης: σύμφωνα με την υποσημείωση στη σ. 55, πρόκειται για μετάφραση από τα γαλλικά] (σσ. 109-130).

3. Alfred Vincent, «Scritti italiani di Creta Veneziana» [πρώτη δημοσίευση: μετάφραση από τα αγγλικά] (σσ. 131-162).

1. Για τήν τεκμηρίωση αυτής τής θέσης βλ. Κώστας Θ. Πέτσιος, «Άνθρωπολογία και Γνωσιοθεωρία στις άπαρχές του 18ου αιώνας: Descartes και νεοελληνική σκέψη», *Ό Ερασιστής* 22 (1999) 44-79.

4. Gerasimos G. Zoras, «Diacronie Italo-Elleniche: La trasposizione dell' Arcadia dalla Terra di Pelope alla Terra di Enea» [δεν δηλώνεται αναφορά για πρώτη δημοσίευση: μάλλον πρόκειται για δοκίμιο γραμμένο στα ιταλικά] (σσ. 163-181).

5. Walter Puchner, «Influssi italiani sul teatro greco» [πρώτη δημοσίευση είναι μετάφραση από τα ελληνικά] (σσ. 183-232).

6. Nasos Vajenas, «Deformazioni di Kalvos» [«Παραμορφώσεις του Κάλβου», *Το Δέντρο* 71-72 (Φθιν. 1992) 123-139: μεταφράστηκαν οι σσ. 124-139] (σσ. 233-244).

7. Alessandra Cenni, «L'apprendistato italiano di Dionisios Solomòs» [πρώτη δημοσίευση] (σσ. 245-257).

8. Stilianòs Alexiu, «Dionisios Solomòs e i moti italiani del'48» [Σ. Αλεξίου, «Λανθάνον κείμενο του Σολωμού για τα γεγονότα του 1848 στην Ιταλία», *Το Δέντρο* 44-45 (1989): αναδημ. στο: *Σολωμικά*, Αθήνα 1994, σσ. 77-85] (σσ. 259-62).

9. Cristiano Luciani, «Kazantzakis e l'Italia» [πρώτη δημοσίευση] (σσ. 263-77).

Η πρωτοβουλία του νεαρού νεοελληνιστή Cristiano Luciani είναι, ομολογουμένως, πολύ ενδιαφέρουσα: σωστά τονίζει ο επιμελητής ότι «πρώτη φορά έγινε μια προσπάθεια ν' αντιμετωπιστεί συστηματικά το θέμα» των αλληλοεπιδράσεων ανάμεσα στον ιταλικό και τον ελληνικό πολιτισμό, από το Μεσαίωνα μέχρι τον 20ό αιώνα. Βέβαια, όπως επίσης τονίζει ο ίδιος, κι όπως είναι λογικό, η περισσότερη έμφαση δίνεται στην κρητική λογοτεχνία: αυτό δεν είναι όμως μειονέκτημα, μια που οι μελετητές της ιταλικής λογοτεχνίας συνήθως δεν έχουν ιδέα για τη νεοελληνική, και καλό είναι να αρχίσει κανείς απ' την αρχή – δηλαδή από την άλλη όψη των αναγνωρισμένων πια πολιτισμικών σχέσεων ανάμεσα στον ιταλικό Ανθρωπισμό και το Βυζάντιο.

Πάνω σ' αυτό το συγκεκριμένο θέμα, ίσως το πιο ενδιαφέρον για το ιταλικό κοινό τμήμα είναι το δίπτυχο των Λασσιθιωτάκη και Vincent, που μελετούν τις σχέσεις ανάμεσα στις δυο λογοτεχνίες, ο πρώτος από την πλευρά της κρητικής παραγωγής στα ελληνικά, κι ο δεύτερος στα ιταλικά. Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα, για πληροφορίες σχετικές με τη βενετοκρητική κοινωνία της εποχής, είναι η μελέτη του Vincent, με πλούσιες αναφορές σε ανέκδοτα ιταλικά κείμενα, και έμφαση στις προσωπογραφίες των συγγραφέων. Ο Λασσιθιωτάκης εμβαθύνει την έρευνα σχετικά με τις συγκεκριμένες πηγές ορισμένων μοτίβων (ποιητικές εικόνες, αναφορές στους αρχαίους μύθους, αλληγορίες), αναζητώντας τα ιταλικά κείμενα και ξεχωρίζοντας τους συγκεκριμένους ποιητές και συγγραφείς (Petrarca, πετραρχιστές και νεοπετραρχιστές), με πολύ εύστοχες αναφορές.

Το μεγάλο δοκίμιο του Παναγιωτάκη, που λειτουργεί σαν εισαγωγή

στον τόμο, θα ήταν αναμφισβήτητα η καλύτερη επιλογή, για να τραβήξει το ενδιαφέρον των ιταλών μελετητών, αν και είναι δύσκολο να καταλάβει κανείς για ποιο λόγο ο μεταφραστής και επιμελητής θεώρησε σκόπιμο να το πετσοκόψει. Πέρα απ' αυτό, δυστυχώς, σ' αυτή την περίπτωση, η μετάφραση δεν είναι άψογη: τα ιταλικά της είναι κάπως στρυφνά, και κάποτε φανερά ξεχαρβαλωμένα: ορισμένες παράξενες λεξιλογικές επιλογές¹ και κάποιες παρεξηγήσεις δυσκολεύουν την κατανόηση, καθιστώντας πού και πού ξεκρέμαστα τα συμφραζόμενα².

Για τις μεταγενέστερες εποχές, η σχολαστικότετη ανασκόπηση του Γεράσιμου Ζώρα («Ιταλοελληνικές διαχρονίες: Η μεταθεμάτιση της Αρκαδίας»), για την τύχη της «Arcadia» στα ιταλικά γράμματα, θα ενδιέφερε ίσως περισσότερο το ελληνικό κοινό, μια που στην Ιταλία το κίνημα αυτό έχει μελετηθεί διεξοδικά από τους ειδικούς: το πιο ενδιαφέρον είναι οπωσδήποτε το τελευταίο μέρος (σσ. 176-181), όπου αναφέρονται οι Έλληνες που χρημάτισαν μέλη της «Ακαδημίας της Arcadia» (από τον Raffaele Vernazza, τον 19ο αι., μέχρι τους Ε. Κριαρά, Α. Κομίνη, Γεώργιο και Γεράσιμο Ζώρα). Και για ένα ευρύτερο κοινό, πάντως, το κείμενο μπορεί να παρουσιάσει κάποιο ενδιαφέρον, αφού παρέχει πολλές χρήσιμες αναφορές σε λογοτεχνικά έργα και σε άλλες πολιτισμικές εκδηλώσεις (ιδιαίτερα στη ζωγραφική). Ενδιαφέρουσες είναι και οι παραπομπές στην ξενόγλωσση βιβλιογραφία.

Με το μεγάλο δοκίμιό του για τις «Ιταλικές επιδράσεις πάνω στο ελληνικό θέατρο» («Influssi italiani sul teatro greco»), ο Β. Πούχνερ επιχειρεί μια πρωτότυπη σύνθεση των σχέσεων ανάμεσα στην ιταλική δραματουργική παραγωγή και το ελληνικό θέατρο. Η μελέτη αρθρώνεται σε 7 κεφάλαια, και ξεχωρίζει τις εκδηλώσεις από γεωγραφική και χρονολογική άποψη, αρχίζοντας από την κρητική αναγέννηση και φτάνοντας μέχρι σήμερα. Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες είναι οι πολλές χρήσιμες πληροφορίες για την τύχη του μελοδράματος και της κωμωδίας (και ειδικότερα των μεταφράσεων έργων των Metastasio και Goldoni στις Παραδουνάβιες

1. Λ.χ. «miseria» για «δυστυχία» (σ. 86), ίσως από το αγγλικό «misery», παρ' όλη την παρουσία του αντίθετου «ευτυχία» (Λόγος παρηγορητικός περί Δυστυχίας και Ευτυχίας): «professionisti» σε σχέση με μαραγγούς, βαρελάδες, ραφτάδες κτλ.· «feudatario» για «landowning» (σ. 78), κι άλλα πολλά. Ιδιαίτερα ενοχλητικές είναι οι διπλές μεταφράσεις μερικών τίτλων των έργων που παρουσιάζονται στον πίνακα στις σσ. 64-65: π.χ., το *Sogno amoroso* (αρ. 13), οι *Rime consolatorie* (αρ. 15) και το *Lamento sulla Passione* του Μαρίνου Φαλιέρου στις σσ. 87-88 γίνονται, αντίστοιχα, *Sogno d'amore*, *Poema consolatorio* και *Lamento per la Passione*: το *Registro delle nobildonne* (αρ. 26) παραμένει *Registro* στο κείμενο (σσ. 86, 101, 102-104) και στην υποσημ. 205 (σ. 104), ενώ στις υποσημ. 48 (σ. 75) και 112 (σ. 86) γίνεται *Sinassario*: το *Libretto dell'asino* (αρ. 40) γίνεται *Libello del somaro* (σ. 106).

2. Για ένα μόνο παράδειγμα, το αγγλικό «[...] there are comparatively few instances of witnesses who where *unable* to sign their own name» (σσ. 293-94) μεταφράζεται ως «[...] compaiono relativamente poche richieste di testimoni *capaci* di firmare [...]» (σ. 74), που σημαίνει ακριβώς το αντίθετο.

Ηγεμονίες), αλλά και τα κεφάλαια για την τύχη του D'Annunzio και του Pirandello στην Ελλάδα.

Τα τελευταία τέσσερα δοκίμια αφορούν τη νεότερη εποχή, κι εξερευνούν τις σχέσεις του Κάλβου, του Σολωμού και του Καζαντζάκη με τον ιταλικό πολιτισμό. Τα κείμενα του Βαγενά (σχέσεις του Κάλβου με τον Διαφωτισμό και με τα λογοτεχνικά ιταλικά κινήματα της εποχής του) και του Στ. Αλεξίου (αντιδράσεις του Σολωμού απέναντι στα ιταλικά επαναστατικά κινήματα του 1848) είναι γνωστά στην Ελλάδα, αλλά πολύ ενδιαφέροντα για τους Ιταλούς μελετητές.

Η Alessandra Cenni προαναγγέλλει την έκδοση ενός άγνωστου ως σήμερα μαθητικού τετράδιου του Δ. Σολωμού, που περιέχει δυο νεανικά θεατρικά έργα του στα ιταλικά: όταν εκδοθούν η κωμωδία και η τραγωδία (της οποίας παρουσιάζεται σαν δείγμα η πρώτη πράξη), η εικόνα της μαθητείας του Σολωμού στα ιταλικά γράμματα, που έχει ήδη μελετηθεί διεξοδικά, θα φωτιστεί ακόμη περισσότερο.

Ο C. Luciani, τέλος, ερευνά τις σχέσεις του Καζαντζάκη με την Ιταλία, τονίζοντας τις αισθητικές εμπειρίες του έλληνα συγγραφέα στην περιφρέουσα ατμόσφαιρα της εποχής, κατά το πρώτο μεγάλο του ταξίδι, το 1907, και αναλύοντας τις σχέσεις του με μορφές της ιταλικής ιστορίας (τον Χριστόφορο Κολόμβο, τον Άγιο Φραγκίσκο) και λογοτεχνίας (τον D'Annunzio, αλλά προπαντός τον Δάντη).

Πανεπιστήμιο Τεργέστης

LUCIA MARCHESELLI LOUKAS